

ธรรมบรรณาการ

เนื่องในงานฌาปนกิจศพ

อุบาสิกา ซ่ม ศุขเจริญ

วัดบวรมงคล พิมพ์อุทิศ

ณ เมรุวัดเทพศิรินทราวาส

๑ พฤษภาคม ๒๕๐๙

ธรรมบรรณาการ

เนื่องในงานฌาปนกิจศพ

อุบาสิกา ชม ศุขเจริญ

วัดบวรมงคล พิมพ์อุทิศ

ณ เมรุวัดเทพศิรินทราวาส

๑ พฤษภาคม ๒๕๐๙

คำปรารภ

พี่ชม มีอุปการะแก่อาตมา และแก่วัดบวรมงคลมานาน เป็นผู้อุปถัมภ์อาตมาด้วยปัจจัยบริโภค นิมนต์ให้รับบาตรที่บ้านเป็นประจำ ตั้งแต่อาตมาเป็นเณรอยู่วัดบรมนิวาส และเมื่ออายุครบอุปสมบท ก็จัดบริกขารให้โยมแม่ถวาย อาตมาเป็นพระของโยมแม่ ส่วนพี่ชมปวารณาตัวเป็นญาติ อาตมาจึงเรียกพี่ชมว่า พี่ และได้รับอุปการะจากท่านทั้ง ๒ ทั้งวัตถุสิ่งของและน้ำใจดีตลอดมา เสมือนโยมเสมือนพี่จริง ๆ มีเรื่องอะไรที่สมควรมักปรึกษาหารือด้วยเสมอ พี่ชมให้ความนับถืออนุเคราะห์ตลอดถึงโยม อาว์ พี่ หลาน ของอาตมาอย่างกับญาติด้วย

ส่วนอุปการะที่มีแก่วัดบวรมงคลนั้น ตั้งต้นแต่เมื่อครั้งวัดบวรมงคลเปลี่ยนแปลงเป็นธรรมยุติ คุณท่านเจ้าจอมมารดาทับทิม วังมหานาค มีเมตตาให้นายพร้งหลานท่าน จัดค่าภัตตาหารประจำเดือนถวายพระภิกษุสามเณรที่ย้ายมาอยู่ใหม่ เดือนละ ๑ ชั่ง พี่ชมทราบ ก็บริจาคร่วมบุญนั้นด้วยแต่ต้นมา ครั้นคุณท่านสิ้นแล้ว นายพร้งชราลง พี่ชมก็รับรวบรวมจัดส่งต่อมาทุก ๆ เดือน ร่วม ๓๐ ปีเศษ พึ่งขาดไปเมื่อพี่ชมสิ้นแล้วนี้

อนึ่ง เมื่อปี ๒๔๙๘ พี่ชมทำบุญอายุ ๖ รอบ ก็ได้บริจาคทรัพย์ตั้งเป็นทุนถวายวัดบวรมงคลอีก ๕ หมื่นบาท หลาน ๆ ร่วมสมทบด้วย ๒ พัน เป็น ๕๒,๐๐๐ บาท นำฝากมหามกุฏราชวิทยาลัย มีจุดประสงค์ให้เบิกได้แต่ดอกผลบำรุงวัด เป็นหลักทรัพย์ที่เป็นหลักฐาน ผลิตดอกออกผลถาวรตลอดกาล ซึ่งพี่ชมได้จัดทำให้แก่วัดบวรมงคลนี้

นอกนี้ พี่ชม ยังได้บริจาคทรัพย์เป็นสาธารณกุศล บำรุงวัด บำรุงสถานการศึกษา บำรุงโรงพยาบาล บำรุงสถานสงเคราะห์อีกหลายแห่ง ๆ พี่ชมครองตัวมาโดยชอบ ด้วยความซื่อตรง จงรักภักดีต่อหน้าที่การงานและบุคคล เป็นที่ใช้สรอยและไว้วางพระทัยของเจ้านาย มีเมตตากรุณา สงเคราะห์ อนุเคราะห์ผู้มาติดต่อด้วยความเห็นใจเสมอ

พี่ชมปฏิบัติโยมแม่ ด้วยความเคารพและกตัญญูอย่างยิ่ง ด้วยสำนึกว่ามีเพียง ๒ แม่ลูกเท่านั้น ในเมื่อโยมแม่ชราลง พี่ชมก็ชักจูงให้หนักไปในอันบำเพ็ญทานกุศล ให้ทอดกฐิน สร้างพระ บวชนาค ไปวัดฟังเทศน์ เมื่อคราวโยมแม่ป่วยครั้งสุดท้ายที่วัดบวรมงคล พี่ชมได้ใส่ใจรักษาพยาบาลอย่างเต็มกำลังสามารถตลอดจนโยมแม่สิ้นชีวิตที่วัดบวรมงคลนี้

หลังแต่ทำศพโยมแม่แล้ว พี่ชมก็ค่อยผ่อนปล่อยวางภาระการงาน ตั้งใจไปวัด รักษาศีล ฟังธรรม ที่วัดบรมนิวาส ที่วัดเทพศิรินทร์เป็นนิจ ภายหลังได้ไปสำนักอยู่ที่วัดอโศการาม ปฏิบัติธรรมตามกำลังอย่างสำนักนั้น

นับว่า พี่ชมเป็นอุบาสิกาได้บำเพ็ญแล้ว ทั้งประโยชน์ตน ประโยชน์ท่าน ทั้งประโยชน์ปัจจุบันและอนาคต ถือเอาประโยชน์จากทรัพย์ จากอัตตภาพและจากชีวิตไว้ได้โดยสมควร

ความเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไป แห่งสังขารของพี่ชม จึงควรเป็นนิทัสสนะ ของบุคคลทั้งหลายที่มีมรณะเป็นสติ

ในการประชุมเพลิงศพพี่ชม ซึ่งกำหนดวันที่ ๑ พฤษภาคม ๒๕๐๙ นี้ อาตมา และพระเณรวัดบวรมงคล ระลึกถึงอุปการะที่พี่ชม มีมานานดังกล่าวแล้วจึงจัดพิมพ์หนังสือ สัจจธรรมวิภาค, ตอบปัญหาธรรม ของเจ้าพระคุณพระอุบาลีคุณูปมาจารย์วัดบรมนิวาส, คำวิพากย์ – วิจารณ์ ของเจ้าพระคุณสมเด็จพระวชิรญาณวงศ์ วัดบวรนิเวศน์, และคาถาแปล ของเจ้าพระคุณสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ วัดเทพศิรินทร์ ซึ่งพี่ชมเคยเคารพเลื่อมใสในปฏิปทาและธรรมเทศนาของท่านรวมเล่มเป็นธรรมบรรณาการร่วมในงาน เพื่อสนองคุณูปการะ สมควรแก่โอกาส

บัดนี้ ถึงเวลาประชุมเพลิงแล้ว อาตมาขอเชิญท่านทั้งหลายผู้มีไมตรีจิตรแผ่กุศลอุทิศถึงพี่ชม ร่วมกับกุศลสาระอันเกิดจากหนังสือนี้ และกุศลสัมมาปฏิบัติเล่าเรียนศึกษาของพระเณรวัดบวรมงคลที่ได้ประพฤติเป็นไปแล้วโดยชอบ ประกอบกันอำนวยวิปากสมบัติมนุญผลสำเร็จแก่ **พี่ชม ศุขเจริญ** ในสุคติภพนั้น ๆ ทุกประการ

พระสุมงคลมุนี

วัดบวรมงคล ธนบุรี

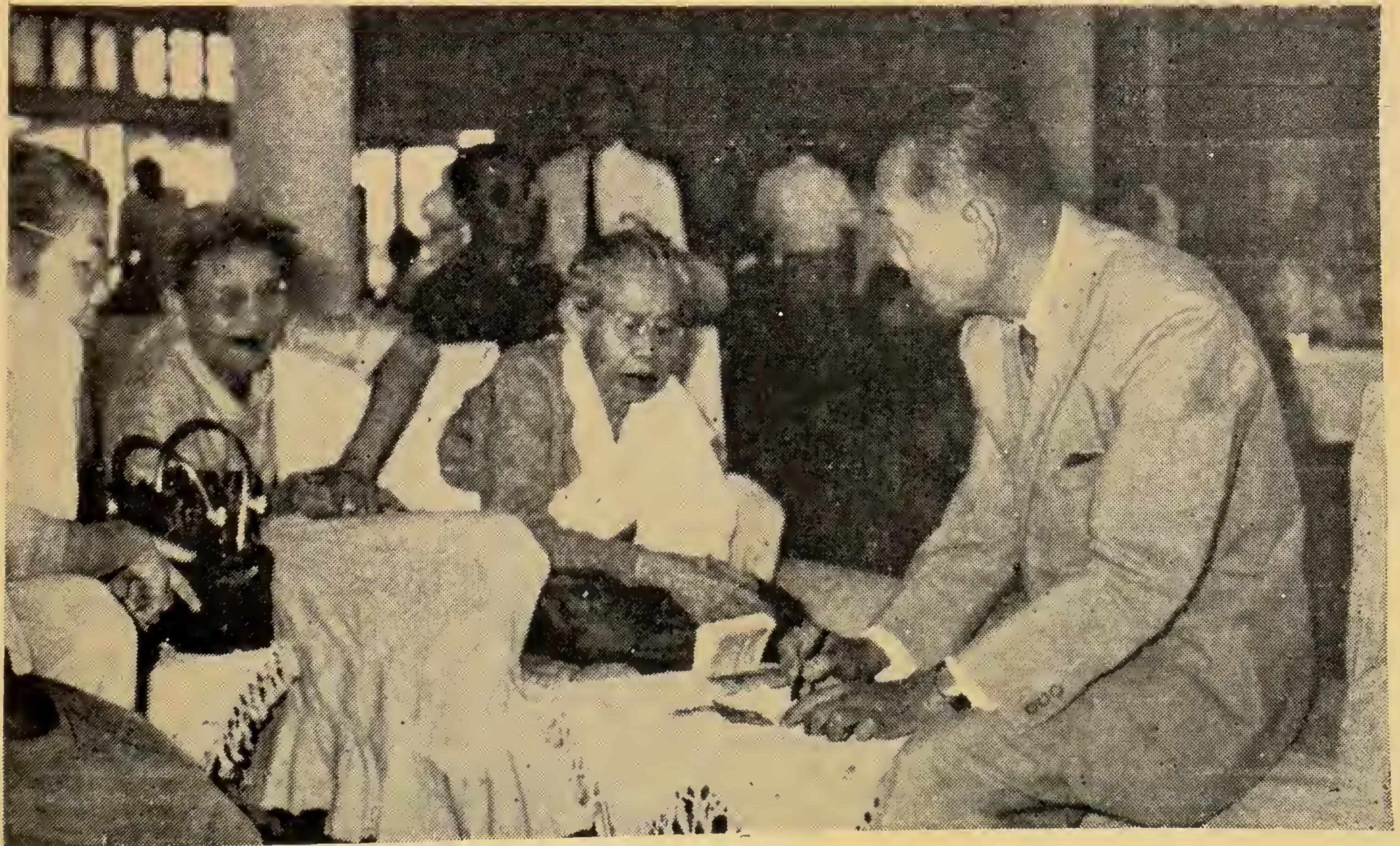
อุบาสิกา ชม ศุขเจริญ

ชาตะ เมื่อ ๑๔ มกราคม ๒๔๒๖

มตะ เมื่อ ๑๔ มกราคม ๒๕๐๙

ทำบุญวันเกิดท้ายสุด เมื่อวันที่ ๑๔ มกราคม ๒๕๐๘ บ้านซอยกลาง

มอบเงินทุนมูลนิธิ ชม ศุขเจริญ แก่โรงพยาบาลสงฆ์ ทุกรอบปีวันเกิด
ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๙๙ ถึง ๒๕๐๙ รวมทั้งสิ้นเป็นเงิน ๑๕,๒๔๖ บาท

อารัมภกถา

อิทํ ทุกฺขนฺติ ยถาภูตํปชานาติ
อยํทุกฺขสมุทโยติ ยถาภูตํปชานาติ
อยํทุกฺขนิโรโธติ ยถาภูตํปชานาติ อยํทุกฺขนิโรธ
คามินีปฏิปทาติ ยถาภูตํปชานาตีติ ฯ

บัดนี้จักแสดงสัจจกถา ซึ่งนิยมว่าเป็นหัวใจของพระพุทธศาสนา เพื่อเพิ่มพูนศรัทธาของพุทธบริษัทผู้มุ่งหวังต่อนิพพุติ หรือสันติธรรมความดับทุกข์ ซึ่งปฏิญญาตนว่าเป็นพุทธมามกะ คือถือว่าพระพุทธเจ้าเป็นของ ๆ ตน เพราะคำที่ว่าพระพุทธศาสนา ไม่ประสงค์สถานที่ ไม่ประสงค์วัตถุ ไม่ประสงค์บุคคล ประสงค์โอวาทคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าโดยตรง ชื่อว่าพระพุทธศาสนา หรือชื่อว่าพระธรรม ๆ นั้นไม่มีเสื่อม ไม่มีเจริญคงที่อยู่เสมอ การเสื่อมและเจริญนั้นอยู่ที่โลก คือบุคคล สมัยใดโลกเจริญธรรมก็เจริญ สมัยใดโลกเสื่อมธรรมก็เสื่อม ธรรมอาศัยโลก ๆ อาศัยธรรม สมัยทุกวันนี้โลกกำลังก้าวหน้าขึ้นสู่ความเจริญ พระพุทธศาสนาหรือพระธรรมก็ก้าวขึ้นสู่ความเจริญเหมือนกันฯ วัดวาอารามเปรียบเหมือนสระสำหรับเก็บน้ำ พระภิกษุสามเณรเปรียบเหมือนผู้บำรุงน้ำให้บริบูรณ์เต็มสระอยู่เสมอ ทายกทายิกาเป็นผู้อาศัยกินอาศัยอาบ เพราะเหตุนั้นทั้งสองฝ่ายจึงต้องสัมพันธ์เกี่ยวเนื่องกัน พระภิกษุสามเณรถ้าไม่ได้รับการเกื้อกูลแต่ทายกทายิกา ก็หมดกำลังไม่สามารถจะเล่าเรียนท่องบ่นจำทรงพระพุทธโอวาทศาสนาได้ ถ้าภิกษุสามเณรขาดการศึกษาเล่าเรียน จำทรงพระพุทธโอวาทไม่ได้ ถึงจะมีวัดมีภิกษุสามเณรรักษาอยู่ก็เท่ากับมีสระที่น้ำแห้ง ทายกทายิกาจะอาศัยอาบกินอย่างไรได้ ภิกษุสามเณรไม่ศึกษาเล่าเรียนให้ฉลาดในพุทธโอวาทพอสั่งสอนตอบแทนทายกทายิกาได้ ก็ชื่อว่าภิกษุสามเณรเอาเปรียบแก่ทายกทายิกาอย่างเดียว เพราะเขาเกื้อกูลด้วยปัจจัยทั้ง ๔ ให้

ความสุขพอแล้ว ส่วนตนก็ควรจะศึกษาพุทธโอวาท ซึ่งเปรียบเหมือนน้ำอันบริสุทธิ์นั้นมาใส่ไว้ให้เต็มบริบูรณ์ในวัดที่ตนอาศัย ดังน้ำเต็มบ่อเต็มสระเช่นนั้น เพื่อจะได้เฉลี่ยตอบแทนแก่ทายกทายิกา ตามสมควรแก่ฐานะของตนเป็นการชอบแท้ ๆ ความจริงพระพุทธศาสนาเป็นของทวนกระแส โลกซึ่งรุ่งเรืองอยู่ในประเทศไทยได้ทุกวันนี้ ด้วยอาศัยพระบรมราชูปถัมภ์เป็นข้อสำคัญที่หนึ่ง พระพุทธศาสนาเปรียบเหมือนน้ำอมฤตอันบริสุทธิ์ปราศจากโทษ ผู้ถือพระพุทธศาสนาก็เท่ากับผู้บริโภคน้ำอันบริสุทธิ์ ผู้บริโภคมากก็ได้รับความสุขมาก ผู้บริโภคน้อยก็ได้รับความสุขน้อยสมควรแก่ภูมิของตน อันจะปราศจากผลนั้นไม่มีเลย ให้พิจารณาดูผู้ดื่มน้อยบริโภคน้อยดังผู้รักษาเพียงชั้นศีล ๕ เท่านั้น ก็พ้นจากเวรพ้นจากภัย ผู้รักษาศีล ๘ ก็เย็นมากกว่าผู้รักษาเพียงศีล ๕ ยิ่งผู้รักษาปาติโมกขสังวรศีลเป็นภิกษุในพุทธศาสนาก็ยิ่งเย็นสำราญมากขึ้น ผู้บวชน้อยเวลาก็ได้รับความสุขน้อย ผู้บวชนานก็ได้รับความสุขมากขึ้น ผู้บวชตลอดชีวิตก็ยิ่งได้รับความสุขตลอดชีวิตเหมือนกัน แต่ที่จะได้รับความสุขความสำราญซึ่งเป็นส่วนวิเศษมากและน้อยกว่ากันนั้น ก็เป็นอีกโสดหนึ่งยกไว้เป็นหน้าที่ของบุคคล ธรรมดาของบุคคลจะให้เหมือนกันได้ด้วยยาก ถึงอย่างไรก็ตามถ้าผู้ตั้งใจปฏิบัติจริง ๆ ตามชั้นตามภูมิของตน ก็คงได้รู้สึกตนว่าตนเป็นพุทธมามกะ เพราะการประพฤติกิจพระพุทธศาสนาก็เท่ากับผู้เข้าฝึกหัดเพลงทหาร ถึงแม้จะฝึกหัดน้อยเพียง ๒ ปีก็คงรู้สึกว่าตนเป็นทหาร ถ้ายิ่งฝึกหัดมากปีขึ้นก็ได้ความรู้ความฉลาดในเพลงทหารมากขึ้น จนถึงสามารถเป็นแม่ทัพนายกองได้ฉันใด ผู้ประพฤติกิจพระศาสนาก็ฉันนั้น ผู้ที่ถือพุทธศาสนาซึ่งบริบูรณ์ด้วยลาภและยศสูงบ้าง กลางบ้าง ต่ำบ้าง ข้อนั้นอีกโสดหนึ่ง ไม่ใช่ของควรติเตียน ไม่ใช่ของควรชมเป็นของสำหรับกรรมของบุคคลอีกส่วนหนึ่ง ลาภและยศไม่ใช่เป็นของขัดข้อง คือไม่เป็นสัคคาวรณ์ มัคคาวรณ์ ถ้าจะเป็นก็เป็นด้วยบุคคลอีกส่วนหนึ่ง ความจริงผู้มีลาภมากมียศใหญ่ปรารถนาสวรรค์ มรรค ผล นิพพานอาจสำเร็จได้โดยเร็ว เปรียบเหมือนผู้มีสมบัติมาก ต้องการของที่มีค่าอันสูงสุดก็อาจสำเร็จได้ ผู้ที่ไร้ลาภไร้ยศ

ปรารถนาสวรรค์มรรคผลนิพพานย่อมได้ด้วยยาก เปรียบเหมือนคนจนต้องการของที่มีค่าอันสูงออกจะไม่สำเร็จ ข้อนี้พึงเล็งอุปนิสสัยวาสนาก็จักเห็นจริงด้วย แต่นั้นแหละ การสำเร็จหรือไม่สำเร็จในทางสวรรค์มรรคผลนิพพาน ก็เป็นด้วยบุคคลอีกนั่นแหละ ใช่ว่ามีลาภมียศแล้วจะได้สำเร็จสวรรคมรรคผลนิพพานทีเดียวก็หาไม่ ยากจนจะเอาสวรรค์มรรคผลนิพพานไม่ได้ก็หาไม่ เพราะสวรรค์มรรคผลนิพพานท่านมิได้นิยมชั้นของบุคคล ท่านนิยมบุคคลผู้มีศรัทธาโดยที่มาว่า **สทฺธีธ วิตฺตํ ปุริสสฺส เสฏฺฐํ** ศรัทธาความเชื่อเป็นทรัพย์อันประเสริฐของบุรุษในโลก **สทฺธาย ตรติโอฆํ** ผู้ข้ามโอฆะได้ด้วยศรัทธา **สทฺธินฺทฺริยํ** ศรัทธาเป็นใหญ่ **สทฺธาพลํ** ศรัทธาเป็นกำลัง **สทฺธาธนํ** ศรัทธาเป็นทรัพย์ดังนี้ ชักมาพอให้เห็นว่าศรัทธาเป็นคุณธรรมอันสำคัญ ไม่นิยมบุคคลชั้นใด ถ้ามีศรัทธาเต็มที่แล้วอาจสำเร็จมรรคผลที่ตนปรารถนาได้ทุกประการ ตามสมควรแก่วาสนาของตน ฯ อิทธิบาททั้ง ๔ คือ ฉนฺท ความพอใจ ๑ วิริย ความเพียรเป็นไปกล้า ๑ จิตฺต ความมั่นใจ ๑ วิมงฺสา ความตรวจตรอง ๑ ธรรมทั้ง ๔ นี้ เป็นบาทแห่งความสำเร็จ จึงเรียกว่าอิทธิบาท อิทธิบาททั้ง ๔ นี้ ถ้าไม่ได้ศรัทธาเป็นผู้อุปกรณ์แล้วก็เป็นไปไม่ได้ เพราะเหตุนั้นจะต้องบำรุงศรัทธาให้กล้าหาญ ฯ พุทธบริษัทย่อมทราบอยู่ด้วยกันว่าพระพุทธเจ้าพระองค์ได้ตรัสรู้อริยสัจจธรรมทั้ง ๔ ด้วยตนด้วยดี พระองค์จึงสำเร็จพุทธภูมิเป็นพระพุทธเจ้า แปลว่าเป็นเจ้าแห่งความตรัสรู้ของจริง ไม่มีใครในไตรภพจะรู้ยิ่งขึ้นไปกว่าพระองค์ได้ จึงได้ทรงเนมิตกะนามว่า สตฺถาเทวมนุสฺสานํ พระองค์เป็นผู้นำหน้าของเทพดาและมนุษย์ทั้งหลายเข้าสู่พระนฤพานดังนี้ ฯ

การที่จักแสดงต่อไปนี้ให้พึงเข้าใจว่า สนทนาธรรมสากัจฉากันในเรื่องกถาวัตถุในข้อที่ ๙ ที่ ๑๐ ชื่อว่าวิมุตฺติกถา วิมุตฺติญาณทัสสนกถา เพราะพรหมจรรย์ท่านแสดงว่า มีวิมุตติอย่างเดียวเป็นสารเป็นรส ฯ เหมือนน้ำในมหาสมุทรมีเค็มอย่างเดียวเป็นรสฉะนั้น ฯ

อริยสัจจกถา

ก็ในอริยสัจจธรรมทั้ง ๔ ประการ ซึ่งว่าเป็นหัวใจทางตรัสรู้ของพระผู้มีพระภาคเจ้านั้น บรรดาเหล่าที่เป็นพุทธบริษัท ออกจะชำนาญเข้าใจกันแม่นยำ คือ ทุกข์, สมุทัย, นิโรธ, มรรค. อาจชี้แจงให้ผู้อื่นฟังได้ดี ๆ ตามนัยพระธรรมจักรกัปปวัตนสูตรว่า ทุกขสัจจ์ ได้แก่ ชาติ, ชรา, มรณ. สมุทัยสัจจ์ ได้แก่ตัณหา ๓ คือ กามตัณหา, ภวตัณหา, วิภวตัณหา. นิโรธสัจจ์ ได้แก่ความดับตัณหา มรรคสัจจ์ ได้แก่พระอัฏฐังคิกมรรค ดังนี้ ฯ ในโอวาทปาฏิโมกข์ แสดงอริยสัจจ์ด้วยอุปริมปัญญาว่า **อิทํ ทุกฺขํ อยํทุกฺขสมุทโย อยํทุกฺขนิโรโธ อยํทุกฺขนิโรธคามินีปฏิปทาติ ยถาภูตํปชานาติ** ดังนี้ ซึ่งแปลว่า ภิกษุในธรรมวินัยนี้เธอรู้ประจักษ์แจ้งชัดว่านี้ทุกข์ นี้สมุทัยเหตุให้ทุกข์เกิดขึ้น นี้นิโรธความดับทุกข์ นี้ปฏิปทาทางให้ถึงความดับทุกข์ ตามความเป็นจริงอย่างไร ดังนี้ จัดว่าเป็นปัญญาชั้นสูงแต่ความย่อมาก ถ้าไม่มีความรู้มาจากทางอื่นออกจะถือเอาเนื้อความไม่ได้ ที่ชี้ทุกขสัจจ์ในพระธรรมจักรกัปปวัตนสูตรว่า ชาติทุกข์, ชราทุกข์, มรณะทุกข์ โสกปริเทวทุกขโทมนัสสอุปายาสทุกข์ อัปปิเยหิสัมปโยคทุกข์ ปิเยหิวิปปโยคทุกข์ ยัมปิจฉันลภติทุกข์ สํขิตเตนปัญจุปาทานักขันธาทุกขา ย่นลงให้สั้นก็คือความยึดมั่นในขันธ์ ๕ นี้แหละเป็นทุกข์ดังนี้ ฯ เมื่อฟังดูตรองดูก็เพื่อจะถือเอาที่ตรงไหน เป็นหน้าตาของทุกขสัจจ์ ถ้าจะถือเอาทั้งพวงนี้แหละเป็นทุกขสัจจ์ ถ้าเช่นนั้นทุกขสัจจ์ ก็จักหาเหตุไม่ได้ จะพูดว่า ก็ตัณหานั้นอย่างไรเล่าเป็นตัวเหตุ ถ้าตัณหาเป็นตัวเหตุ ตัณหาไม่มาจากชาติความเกิดดอกหรือ ? ก็มาจากเกิดนั่นละซิ ก็ถ้าตัณหามาจากชาติความเกิด ชาติความเกิดมิเป็นเหตุแห่งตัณหาหรือ พูดอย่างไร ก็ท่านแสดงว่า ชาติเป็นผลจะกลับเอาชาติเป็นเหตุอย่างไรได้ ฯ จริงอยู่ในธรรมจักรกัปปวัตนสูตร ท่านยก ชาติ ชรา มรณะ เป็นผล คือเป็นตัวทุกขสัจจ์ ฯ แต่ในปฏิจจสมุปบาท ในสมุทัยวาร ท่านยก ชาติ ชรา มรณะ เป็นเหตุ คือเป็นสมุทัย ฯ เมื่อที่มาทั้ง ๒ แห่งไม่ลงกันเช่นนี้ เราควรวินิจฉัยอีกชั้นหนึ่ง ชาติ ชรา มรณะ ในปฏิจจสมุปบาท ที่ว่าเป็นสมุทัยนั้น

พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์มิได้ปฏิญญาว่า พระองค์มิได้เคยได้ยินได้ฟังมาแต่กาลก่อน และยังดำเนินวิปัสสนากัมมัฏฐานอยู่ด้วยฯ ส่วนชาติ ชรา มรณะ ในธรรมจักรกัปปวัตสูตร พระองค์เป็นพระสยัมภูแล้ว ทั้งมีคำปฏิญญาว่า ปุพฺเพอนนุสฺสุเตสุธมฺเมสุ ในธรรมทั้งหลาย คือ ชาติ ชรา มรณะ เป็นทุกขสัจจ์ ตัณหาเป็นสมุทัยสัจจ์ ความดับตัณหาเป็นนิโรธสัจจ์ อัฏฐังคิกมรรคเป็นมรรคสัจจ์ ของจริงทั้ง ๔ ประการนี้ เกิดขึ้นด้วยญาณจักษุ, ปัญญา, วิชชา, ความรู้แจ้ง แสงสว่างของเราเอง เราไม่เคยได้ยินได้ฟังมาแต่กาลก่อนเลย ดังนี้ฯ

ชาติ ชรา มรณะ ในปฏิจจสมุปบาท ซึ่งเป็นเหตุเป็นสมุทัยนั้น คงมีอาการอย่างหนึ่ง ที่พระองค์เคยได้ยินได้ฟังได้รู้ได้เห็นมาแล้วฯ ส่วนชาติ ชรา มรณะ ที่มาในพระธรรมจักกัปปวัตนสูตร ซึ่งว่าเป็นผลคือเป็นทุกขสัจจ์นั้น คงจะมีอาการไปอีกอย่างหนึ่งที่พระองค์ไม่เคยได้ยินได้ฟังได้รู้ได้เห็นมาแล้วในกาลก่อน พระองค์จึงทรงปฏิญญาอย่างนั้นฯ

อธิบายอริยสัจจ์โดยย่อ

จักอธิบายอริยสัจจ์ตามนัยโอวาทปาฏิโมกข์ที่ท่านแสดงย่อๆ ไว้ว่า อิทํทุกฺขํ อยํทุกฺขสมุทโย อยํทุกฺขนิโรโธ อยํทุกฺขนิโรธคามินีปฏิปทา ซึ่งแปลว่านี้ทุกข์ นี้สมุทัย นี้นิโรธ นี้มรรค ดังนี้ ที่จักอธิบายนี้อาศัยหลัก คือ อิทํ อยํ ศัพท์ซึ่งแปลว่า นี้ๆ คือ หมายสกลกายอันเดียวเท่านี้ เป็นทั้งทุกขสัจจ์ สมุทัยสัจจ์ นิโรธสัจจ์ มรรคสัจจ์ ต่างกันโดยอาการเท่านั้น อาการที่ชาติ ชรา มรณะ ซึ่งเป็นปัจจุบัน คือ เกิดอยู่เสมอ แก่อยู่เสมอ ตายอยู่เสมอ นี้เป็นทุกขสัจจ์ ที่ไม่รู้จักชาติ ชรา มรณะ อาการนี้นั้นแหละเป็นสมุทัยสัจจ์ ความรู้จักชาติ ชรา มรณะ อาการนี้นั้นแหละเป็นนิโรธสัจจ์ ญาณจักษุที่รู้ว่าชาติ ชรา มรณะ อาการนี้เป็นทุกข์ อาการนี้เป็นสมุทัย อาการนี้เป็นนิโรธ เป็นสัมมาทิฏฐิเป็นมรรคฯ หรือจะแยกออกพูดว่า ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ นี้แหละเป็นทุกขสัจจ์ ความไม่รู้จัก ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ นี้แหละ

เป็นสมุทัยสัจจ์ ความรู้จัก ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ นี้แหละเป็นนิโรธสัจจ์ ญาณจักษุที่รู้ว่า ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ อาการนี้เป็นทุกข์ อาการนี้เป็นสมุทัย อาการนี้เป็นนิโรธ เป็นสัมมาทิฏฐิ เป็นมรรคฯ หรือจะแยกไปพูดอย่างใหม่อีกว่า นามรูปนี้แหละเป็นทุกขสัจจ์ ที่ไม่รู้จักนามรูปนี้แหละเป็นสมุทัยสัจจ์ ที่รู้จักนามรูปนี้แหละเป็นนิโรธสัจจ์ ญาณจักษุที่รู้ว่านามรูป อาการนี้เป็นทุกข์ อาการนี้เป็นสมุทัย อาการนี้เป็นนิโรธ เป็นสัมมาทิฏฐิเป็นมรรค ฯ หรือจักรวมทั้งก้อนนี้ทีเดียวว่า สกลกายอันนี้แหละเป็นทุกขสัจจ์ ความไม่รู้จักสกลกายอันนี้แหละเป็นสมุทัยสัจจ์ ความรู้จักสกลกายอันนี้แหละเป็นนิโรธสัจจ์ ญาณจักษุที่รู้ว่า สกลกายอาการนี้เป็นทุกข์ อาการนี้เป็นสมุทัย อาการนี้เป็นนิโรธ เป็นสัมมาทิฏฐิเป็นมรรค ฯ ที่แสดงอย่างนี้ เล็งถึงอิมะศัพท์ ซึ่งชี้นามเฉพาะว่า นี้ฯ คือที่มาต่างๆ ที่ท่านแสดงอริยสัจจ์ในที่ทุกสถานไม่เห็นมีตะศัพท์ที่แปลว่านั้นเลย ฯ ต่างว่าชาติ ความเกิดถ้าหมายปฏิสนธิวิญญาณ หรือหมายเวลาคลอด ตามเทวทูตสูตรต้องใช้ตะศัพท์เพราะเป็นอดีต ส่วนชรา ความแก่ มรณะ ความตาย ถ้าหมายผมหงอกฟันหักหรือสิ้นลมหายใจตามนัยเทวทูตสูตร ก็ต้องใช้ตะศัพท์เหมือนกัน เพราะเป็นอนาคต ขอให้นักธรรมพึงสันนิษฐาน ตามนัยที่แสดงมานี้เถิด ฯ

ทางวินิจฉัย

จะแสดงทางวินิจฉัย คือ ในปฏิจจสมุปบาทเป็นทางวิปัสสนากัมมัฏฐาน ใช้สัญญาอดีตเป็นเกณฑ์ ชาติ ชรา มรณะ จึงเป็นเหตุเป็นสมุทัย ต่อเมื่อ อวิชชาดับแล้ว จึงเป็นวิปัสสนาญาณขึ้นฯ ส่วนในธรรมจักรกัปปวัตนสูตร พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงด้วยกำลังญาณทัสสนะ ตัววิปัสสนาญาณ เพราะเหตุนั้น ชาติ ชรา มรณะ ซึ่งทรงแสดงในพระธรรมจักรนี้คือ ปัจจุบันธรรม ซึ่งพระองค์ไม่เคยได้ยินได้ฟังมาแต่กาลก่อน เป็นญาณจักษุของพระองค์ จึงเป็นทุกขสัจจ์เป็นผลแท้ มีอาการต่างกันอย่างนี้ ฯ

ปฏิจจสมุปบาท

บัดนี้จักแสดงอาการของสกลกายนี้ ซึ่งมีประเภท ๑๒ ประการ ท่านให้ชื่อว่าปัจจยาการ คือปฏิจจสมุปบาท การแสดงนี้ไม่ประสงค์จะแสดงตามนัยอรรถกถาเล็งตามในบาลีตรง ๆ คือ (๑) สกลกายของเรานี้โลกสมมติว่าสังขาร ธรรมดาของสังขารมีลักษณะ ๓ คือ เกิดขึ้น, ตั้งอยู่, ดับไป แต่สังขารในปฏิจจสมุปบาทนี้ ท่านประสงค์เจตสิกสังขาร คือ ปุญญาภิสังขาร ได้แก่โสภณเจตสิก ๒๕ อปุญญาภิสังขาร ได้แก่อกุศลเจตสิก ๑๔ อเนญชาภิสังขาร ได้แก่อัญญสมานาเจตสิก ๑๓ เจตสิกสังขารนี้เป็นอาการของสกลกายประการที่ ๑ (๒) โลกสมมติว่าวิญญาณ หมายความรู้วิเศษ ในที่นี้ท่านหมายวิญญาณ ๖ คือ จักษุวิญญาณ โสตวิญญาณ ฆานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ กายวิญญาณ มโนวิญญาณ เป็นอาการของสกลกายประการที่ ๒ (๓) โลกสมมติว่า นามรูป ส่วนที่มีแต่อาการดังสุขทุกข์เป็นต้น สัมผัสไม่ได้ด้วยกายชื่อว่านาม ส่วนข้นแข็งอาจสัมผัสได้ด้วยกายชื่อว่ารูป รวมทั้ง ๒ ลักษณะนี้เข้ากันท่านเรียกว่า นามรูป เป็นอาการของสกลกายประการที่ ๓ (๔) โลกสมมติว่าอายตนะ ๖ แปลว่าที่ต่อหรือบ่อเกิด คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ เป็นอาการของสกลกายประการที่ ๔ (๕) โลกสมมติว่า ผัสส ๖ คือ จักขุสัมผัส โสตสัมผัส ฆานสัมผัส ชิวหาสัมผัส กายสัมผัส มโนสัมผัส เป็นอาการของสกลกายประการที่ ๕ (๖) โลกสมมติว่า เวทนา ๓ คือ สุข ทุกข์ อุเบกขา มีสัมผัสทั้ง ๖ เป็นแดนเกิด เป็นอาการของสกลกายเป็นประการที่ ๖ (๗) โลกสมมติว่า ตัณหา ๓ คือกามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา อาศัยเวทนาเนื่องมาแต่สัมผัส ๖ เป็นแดนเกิดเหมือนกัน เป็นอาการของสกลกายประการที่ ๗ (๘) โลกสมมติว่า อุปาทาน ๔ คือกามุปปาทาน สีลพัตตุปปาทาน อัตตวาทุปปาทาน ทิฏฐุปปาทาน เป็นอาการแห่งสกลกายประการที่ ๘ (๙) โลกสมมติว่า ภพมี ๒ คือ กรรมภพ อุปปัตติภพ กรรมภพ ได้แก่ใจ อุปปัตติภพ ได้แก่กาย เป็นอาการแห่งสกลกายประการที่ ๙ (๑๐) โลกสมมติว่าชาติ ความเกิดมี ๒ คือ ปฏิจฉันนชาติ อัปปฏิจฉันนชาติ เป็นอาการแห่งสกลกาย

ประการที่ ๑๐ (๑๑) โลกสมมติว่า ชรา ความแก่มี ๒ คือ ปฏิจฉันนชรา อัปปฏิจ-ฉันนชรา เป็นอาการแห่งสกลกายประการที่ ๑๑ (๑๒) โลกสมมติว่า มรณะ ความตายมี ๒ คือ ปฏิจฉันนมรณะ อัปปฏิจฉันนมรณะ เป็นอาการแห่งสกลกายประการที่ ๑๒ ฯ อาการ ๑๒ นี้มีครบอยู่ในตัวของเราทุกประการ ล้วนแต่เป็นสัญญาอดีตทั้งสิ้น ล้วนแต่เป็นสมมติทั้งสิ้น ส่วนใดเป็นสมมติธรรมเป็นสัญญาอดีต ส่วนทั้งสิ้นนั้นเป็นตัวสมุทัยด้วยกันหมด ส่วนปัจจัยนั้นไม่ใช่เหตุ ๆ นั้นเป็นตัวตั้งให้เกิดผล ส่วนปัจจัยนั้น เป็นแต่ผู้อุดหนุนให้เหตุมีกำลังให้เกิดผลเท่านั้น ถ้ามีแต่เหตุไม่มีปัจจัยอุดหนุนเหตุก็หมดกำลังเกิดผลไม่ได้ ในปฏิจจสมุปบาทนี้ท่านมิได้แสดงว่าเหตุ ฯ เพราะตัวเหตุทั้ง ๑๒ ประการนั้นมีพร้อมอยู่ในตัวของเราแล้ว จึงแสดงแต่เพียงปัจจัยให้แลเห็น เมื่อตัวเรายังเป็นอวิชชาอยู่ ก็เป็นปัจจัยอุดหนุนให้สังขารมีกำลังขึ้นต่อนั้นไปก็อุดหนุนตัวเหตุนั้น ๆ จนถึงชรามรณะให้มีกำลังขึ้นตามกัน เมื่อปัจจัยยังมีกำลังอุดหนุนเหตุให้เกิดผลอยู่ได้เพียงใด ผลของเหตุคือ โสกปริเทวทุกขโทมนัสสอุปายาสก็คงมีอยู่พร้อมเพรียงเพียงนั้น ฯ ผู้จะตรองแก้ต้องเห็นโทษของอวิชชาอย่างเดียวว่า เป็นตัวปัจจัย ฯ อะไรเป็นปัจจัยของอวิชชา เรานั้นแหละเป็นปัจจัยของอวิชชา อะไรเป็นปัจจัยของเรา อวิชชานั้นแหละเป็นปัจจัยของเรา ถ้ามีอวิชชาก็มีเรา ถ้ามีเราก็มีอวิชชา เมื่อสะกัดหน้าสะกัดหลังเข้าอย่างนี้ อวิชชาก็หมดกำลังดับลงไปเอง ตัวเราก็ดับลงไปเสียด้วย ทีนี้ยังเหลืออยู่แต่สภาวธรรมเป็นตัววิชชาขึ้น ส่วนอาการของอวิชชา คือ สังขาร วิญญาณ นามรูป อายตนะ ผัสส เวทนา ตัณหา อุปาทาน ภพ ชาติ ชรา มรณะ ก็ดับไปตามกันหมด ผลของสมุทัย คือ โสกปริเทวทุกขโทมนัสสอุปายาสก็ดับไปตามกันสิ้น เพราะอวิชชาดับอันเดียว ฯ พระโยคาวจรผู้หวังต่อญาณทัสสนะ อย่าทิ้งแบบแผนตำรา แต่อย่าติดแบบแผนตำรา ฯ ตำราแบบแผนไม่ใช่ยา ยาไม่ใช่ตำราแบบแผน ความไข้ไม่ใช่หายด้วยยาอย่างเดียว ต้องอาศัยกินยานั้นด้วยไข้จึงหาย ทางวิปัสสนานัย ตามนัยปฏิจจสมุปบาทนี้ ถ้าจะเพลินตามแนวบาลีอย่างเดียว หรือเพลินตามนัยแห่งอรรถกถา ก็จะไปหลงอดีตอนาคตปัจจุบัน สนธิแลอัทธา จะหาทางออกไม่ได้ ความจริงทางวิปัสสนา

ไม่ประสงค์อดีตอนาคตเลย ให้เพ่งแต่ปัจจุบันอย่างเดียว เพราะอาการ ๑๒ มีพร้อมอยู่ที่ตัวเราหมดแล้ว จะต้องไปเพ่งอดีตอนาคตอะไร สำคัญอยู่แต่อวิชชาอย่างเดียวเท่านั้น อวิชชาคืออะไร ก็คือความไม่รู้ตัว รู้แต่ตัวสมมติ ไม่รู้ตัววิมุติ เมื่อไม่รู้ตัวจริงรู้แต่ตัวปลอมเช่นนั้น เพราะเหตุนั้นจึงเป็นปัจจัยอุดหนุนสังขารให้มีกำลังขึ้นเท่านั้นเอง ฯ

สังขารกถา

บัดนี้จักอธิบายความกับสังขาร ๆ เป็นของมีมาก ต้องเป็นพหุวจนะเสมอ จะชี้ให้เข้าใจสังขารโลกกับสังขารธรรมก่อน สังขารโลก คือ โลกกระทำขึ้นแต่งขึ้นปรุงขึ้นสมมติขึ้น ดังในปฏิจจสมุปบาทนี้ ซึ่งโลกเขาสมมติว่าตัวว่าเราว่าของเราคือตัวอวิชชานี้ ก็ชื่อว่าสังขารโลก ที่สมมติเจตสิกให้เป็นสังขาร สมมติความรู้ให้เป็นวิญญาณ สมมติกายใจให้เป็นนามรูป ต่อไปก็สมมติให้เป็นอายตนะ ผัสส เวทนา ตัณหา อุปาทาน ภพ ชาติ ชรา มรณะ ไปตามลักษณะอาการเหล่านี้เป็นต้นเป็นตัวอย่าง ชื่อว่าสังขารโลก ความจริงสังขารโลกนี้เป็นของไม่มีเป็นของเปล่า เป็นของศูนย์อยู่โดยธรรมดา ส่วนที่มีที่แลเห็นอยู่ทั้งสิ้นเป็นสังขารธรรมต่างหาก ลักษณะของสังขารธรรม คือเป็นขึ้นเองตามสภาพของตน ดังสกลกายของเรานี้จะเป็นอวัยวะน้อยใหญ่มี ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เป็นต้น ก็เป็นขึ้นตามสภาพของเขาเอง บุคคลไม่ได้ช่วยแต่งจึงชื่อว่าสังขารธรรม สังขารธรรมนี้ประกาศตนแสดงตนอยู่ทุกเมื่อ และเป็นที่รับรองสังขารโลก สังขารโลกครอบงำปกปิดสังขารธรรม ผู้ไม่มีญาณจักษุจะได้เห็นแต่สังขารโลกเท่านั้น จะไม่เห็นสังขารธรรมเลย ฯ เมื่อได้แสดงมาถึงสังขารโลก, สังขารธรรม แล้วจะต้องแสดงถึงอุปาทินนกะสังขาร อนุปาทินนกะสังขารด้วย เพราะมีอาการอย่างเดียวกัน โลกกับธรรมมีชื่อรวมกัน แต่มีอาการต่างกัน ตามที่มาต่าง ๆ ท่านแสดงอุปาทินนกะสังขาร หมายสิ่งที่มีใจครองดังมนุษย์และสัตว์เป็นตัวอย่าง ส่วนอนุปาทินนกะสังขารนั้น ท่านหมาย

สิ่งที่ไม่มีใจครอง ดังกรวด ทราย อิฐ ปูน วัตถุเครื่องใช้สอยเป็นตัวอย่าง ที่ท่านแสดงไว้อย่างนี้เป็นการถูกต้องตามลักษณะสัญญาโลก เพราะผู้ยังไม่เห็นธรรมต้องถือเอานัยนี้เป็นเกณฑ์ ฯ **ทิฏฐธมฺโม** ผู้มีธรรมอันเห็นแล้ว ฯ **ปตฺตธมฺโม** ผู้มีธรรมอันบรรลุแล้ว ฯ ต้องเห็นไปอีกอย่างหนึ่ง คือเห็นว่าอุปาทินนกะสังขาร กับ อนุ-ปาทินนกะสังขารเป็นอันเดียวกัน คือ สิ่งที่มีใจครองหรือวัตถุที่หาใจครองมิได้ก็ตาม ถ้ายังมีอุปาทานความยึดมั่นถือมั่นตามสัญญาโลกว่า "นั้น เป็นนั่น ฯ เป็นนี้" อยู่ สิ่งทั้งปวงเหล่านั้นเป็นอุปาทินนกะสังขารทั้งสิ้น ต่อเมื่อเพิกสัญญาอุปาทานออกเสียได้ คือถอนสมมติออกจากสิ่งเหล่านั้นได้แล้ว จะเป็นสิ่งมีใจครองหรือไม่มีใจครองก็ตาม สิ่งเหล่านั้นเป็นอนุปาทินนกะสังขารทั้งสิ้น ต่างกันด้วยลักษณะอาการดังบรรยายมานี้

นิพพานกถา

เมื่อได้แสดงสังขาร ๒ แล้ว จะต้องแสดงนิพพาน ๒ ไว้ด้วย เพราะมีลักษณะอาการอย่างเดียวกัน คือ สอุปาทิเสสนิพพาน กับ อนุปาทิเสสนิพพาน ท่านแสดงไว้ในที่มาต่าง ๆ สอุปาทิเสสนิพพานนั้น ท่านหมายกิเลสนิพพาน ได้เมื่อท่านสำเร็จพระอรหันต์กิเลสดับหมดแล้ว แต่วิบากขันธ์และกัมมัชรูปยังเหลืออยู่จึงชื่อว่า สอุปาทิเสสนิพพาน ท่านแปลว่า นิพพานยังมีวิบากขันธ์และกัมมัชรูปเหลืออยู่ ฯ อนุปาทิเสสนิพพานนั้น ท่านหมายเมื่อถึงมรณะภาพดับเบ็ญจขันธ์ จึงชื่อว่าดับวิบากขันธ์ และกัมมัชรูปสิ้นเสร็จหาเศษมิได้จึงได้ชื่อว่า อนุปาทิเสสนิพพาน ท่านแปลไว้ว่า นิพพานดับวิบากขันธ์และกัมมัชรูปสิ้นเสร็จหาเศษมิได้ดังนี้ ฯ ที่ท่านแสดงไว้อย่างนี้ก็ถูกตามลักษณะสัญญาโลก ใช่อื่นไกลก็คือสังขารโลกนั่นเอง ฯ สำหรับผู้ยังไม่เห็นเงื่อนเงาของพระนิพพานเลย จะแสดงไปอย่างอื่นจะพึ่งเข้าใจอย่างไร จำเป็นท่านก็ต้องแสดงอย่างนั้น รู้ไว้เพียงนั้นก็ดีอยู่แล้ว ฯ ส่วนท่านผู้มีธรรมอันได้เห็นแล้ว คือมีโลกุตตรธรรมอันได้เห็นแล้ว ท่านย่อมเห็นไปอีกส่วนหนึ่ง คำที่ว่าสอุปาทิเสสนิพพานนั้นท่านหมายนิพพานที่มีอุปาทานยังเหลืออยู่ นิพพานใน

ที่นี้ท่านหมายกิเลสดับแล้วไม่เกิดอีก ได้แก่นิพพานของพระโสดา พระสกิทาคา พระอนาคา กิเลสคือสักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพัตปรามาส พระโสดา พระสกิทาคา ของท่านดับขาด ส่วนพระอนาคานั้น กิเลสคือกามราค พยาบาทของท่านดับขาด แต่อุปาทานในกิเลสเบื้องสูงยังเหลืออยู่ นิพพานของพระอริยเจ้า ๓ จำพวกนี้ จึงได้ชื่อว่าสอุปาทิเสสนิพพาน แปลว่านิพพานยังมีอุปาทานเหลืออยู่ ฯ ส่วนนิพพานของพระอรหันต์ คือท่านตัดสังโยชน์เบื้องสูงขาดแล้ว ละอุปาทานสิ้นเสร็จหาเศษมิได้ จึงได้ชื่อว่าอนุปาทิเสสนิพพาน แปลว่านิพพานละอุปาทานสิ้นเสร็จหาเศษมิได้ ฯ พึงเข้าใจสัญญาโลกสัญญาธรรมมีลักษณะอาการต่างกันอย่างนี้ ความเห็นทั้ง ๒ ประเภทไม่ผิดด้วยกันทั้ง ๒ ฝ่าย ผู้ยังไม่เห็นธรรมไม่รู้ธรรมก็แสดงตามอาการของโลกให้เป็นธรรม ก็ถูกต้องตามลักษณะของโลก ส่วนท่านผู้เห็นธรรมผู้รู้ธรรมก็แสดงตามอาการของธรรมก็ถูกต้องตามลักษณะของธรรม ฯ เมื่อผู้วิจารณ์ได้ความทั้ง ๒ ประเภทจะไม่มีแก่งแย่งทุ่มเถียงกันเลย ฯ

สมมติบัญญัติกถา

ต่อนี้จักแสดงสมมติธรรมกับบัญญัติธรรมไว้สำหรับบำรุงความรู้ความฉลาดแก่ผู้ใคร่ต่อการศึกษา เพราะสมมติกับบัญญัติมีลักษณะอาการต่างกัน ส่วนสมมตินั้นเป็นของที่โลกตั้งแต่งขึ้นแล้วก็ร้องเรียกตาม ๆ กันไป ให้พึงเข้าใจว่าสมมตินั้นเป็นแต่สัญญาอุปาทาน ไม่มีวัตถุ ไม่มีตัวตน มีแต่ชื่อ จึงร้องเรียกว่าสมมติธรรม เป็นของจริงเหมือนกันจึงเรียกว่าธรรม แต่จริงเพียงชั้นสมมติเท่านั้น หาใช่จริงถึงชั้นวิมุติไม่ ฯ ส่วนบัญญัติธรรมนั้นเป็นของจริงประกาศวิมุติ คือว่าผู้ถูกสมมตินั้นเองเป็นตัววิมุติ เพราะผู้ถูกสมมตินั้นมีวัตถุมีตัวตนเป็นของจริงอยู่โดยสภาพ จึงชื่อว่าบัญญัติธรรม แต่พึงเข้าใจชั้นบัญญัติให้สิ้นสงสัย ด้วยว่าบัญญัติมี ๒ ประเภท คือพุทธบัญญัติ ได้แก่ วินัยบัญญัตินั้นประเภทหนึ่ง วินัยบัญญัตินี้มีพิกัดโทษหนักเบา

ตามโทษานุโทษ มีลักษณะอาการเท่ากับพระราชบัญญัติของพระราชา และต้องมีข้อบังคับให้ใช้ทั่วไปในหมู่ผู้อยู่ใต้บัญญัติด้วย พึงเข้าใจว่าบัญญัติประเภทนี้ก็คงอยู่ในประเภทสมมติธรรมนั่นเอง ยังไม่ใช่บัญญัติธรรม ส่วนบัญญัติธรรมนั้นเป็นบัญญัติทับสมมติธรรมเหล่านั้นอีกโสดหนึ่ง คือว่าสมมติธรรมมีเท่าใด บัญญัติธรรมก็มีเท่านั้น และไม่มีพิกัดโทษทั้งไม่มีข้อบังคับให้ใช้เสียด้วย จำเพาะใช้กันขึ้นเองในหมู่ที่ท่านบรรลุวิมุติเท่านั้น คือท่านไม่เชื่อต่อผู้อื่นบอกเล่า ท่านเชื่อความรู้ความเห็นของตนเอง ๆ จะชักเปรียบเทียบให้ฟัง ยังมีคนบ้านนอกตำบลหนึ่งไม่เคยได้พบได้เห็นกำแพงแก้วที่เขาก่อรอบโบสถ์และเจดีย์ เป็นแต่ได้ทราบจากผู้บอกเล่าว่า ที่วัดนั้นตำบลนั้นเขาก่อกำแพงแก้วรอบโบสถ์รอบพระเจดีย์น่าดูน่าชมมาก พอได้ยินเขาบอกเล่าเท่านั้นก็ลงความเชื่อเอาทีเดียวว่า กำแพงเขาก่อด้วยแก้ว เพราะกำแพงและแก้วตัวก็เคยรู้เคยเห็นมาบ้าง เลยยึดมั่นเอาทีเดียว ว่าแก้วเป็นกำแพงโดยความเชื่อของตนจนสิ้นสงสัย ยังได้บอกเล่าแก่คนอื่นเขาด้วยว่า วัดตำบลนั้นเขาเอาแก้วก่อเป็นกำแพงรอบโบสถ์รอบพระเจดีย์ดังนี้ ครั้นมีโอกาสภายหลังตั้งใจไปดูไปชมกำแพงแก้วจริง ๆ ครั้นไปถึงก็ไปเที่ยวดูตามโบสถ์และพระเจดีย์ไม่เห็นมีกำแพงแก้ว เกิดประหลาดในใจจึงถามคนที่เขาอยู่ในที่นั้นว่า คนเขาไปจากที่นี้เขาบอกแก่ฉันว่า โบสถ์และพระเจดีย์วัดนี้เขาว่ามีกำแพงแก้ว เขาไปหลอกไปปดฉันหรือ คนที่นั่นเขาตอบว่า นี่แกมาจากไหนช่างเซอะซะเสียจริง ๆ ก็กำแพงเตี้ย ๆ รอบโบสถ์รอบเจดีย์นั่นแหละ เขาสมมติกันว่ากำแพงแก้ว เขารู้กันทั้งบ้านทั้งเมือง พอได้ยินเขาบอกอย่างนั้น แก้วที่กำแพงซึ่งฝังอยู่ในใจของตนซึ่งตนเชื่อแต่ผู้อื่นนั้นก็หลุดออกจากใจทันทีว่า อ้อกระนั้นดอกหรือ นี้แหละนับแต่แกได้ฟังเขาบอกเล่ามาจนถึงอ้อนี้ ที่แกเรียกกำแพงแก้วนั้นแหละเป็นลักษณะของสมมติธรรม ๆ ต่อแต่แกได้รู้ได้เห็นของจริงแล้วว่าไม่ใช่กำแพงแก้ว แต่แกก็ต้องร้องเรียกว่ากำแพงแก้วอยู่ตามที่เขาพากันเรียกอย่างเดิม ที่แกเรียกกำแพงแก้วตอนนี้นั่นแหละ เป็นลักษณะของบัญญัติธรรม ๆ พึงเข้าใจสมมติธรรมบัญญัติธรรมโดยนัยดังบรรยายมานี้ ๆ ในร่างกายเรานี้ในเบื้องต้นเราได้ศึกษาเล่าเรียนมาว่านาม ว่ารูป ว่าธาตุ ว่าขันธ์ ว่า

อายตนะ ก็ยึดมั่นถือมั่นว่าเป็นของจริง เหมือนคนที่เห็นกำแพงเป็นแก้วเช่นนั้น ครั้นเดินวิปัสสนาญาณเกิดญาณทัสสนะขึ้น นาม รูป ธาตุ ขันธ์ อายนะ ก็ดับไป เหลืออยู่แต่สภาวธรรมซึ่งเป็นของจริงเท่านั้น เหมือนแก้วหลุดออกจากกำแพงของบุรุษนั้น แต่ก็คงเรียก นาม รูป ธาตุ ขันธ์ อายตนะ อยู่ตามเดิม แต่เป็นบัญญัติธรรมเสียแล้ว ฯ เมื่อรู้ตามนัยที่แสดงมาอย่างนี้ แต่ความจริงไม่ปรากฏขึ้น ก็เป็นแต่สัญญาเท่านั้น ฯ ข้าพเจ้าเคยได้ยินเขาพูดกันว่าขอยืมสมมติพูดที จะพูดอะไรก็พูดอย่างนั้น ว่าขอยืมสมมติพูดที แกจะยืมเอากับใคร เท่านี้ก็บอกแล้วว่าคนไม่จริงพูดโดยสัญญา ท่านที่รู้จริงทั้งหลาย ท่านมิได้แสดงวิการเช่นนั้น ท่านก็พูดหน้าเฉยตาเฉยตามสมมตินั่นเอง ส่วนวิมุติอยู่ที่ใจของท่านต่างหาก ใครจะล่วงรู้ได้ ฯ แสดงสมมติและบัญญัติไว้เพียงเอกเทศเท่านี้ ถ้าตรองได้ความแล้วอาจจักรู้สมมติและบัญญัติเต็มโลก ดังบรรยายมานี้ ฯ

เหตุกถา

ในธรรมทุกประเภทที่แสดงมาแล้วนี้ แสดงประเภทแห่งผลโดยมาก เพราะมีความประสงค์จะให้อาศัยผลค้นหาเหตุ เมื่อผู้ต้องการจะสาวหาเหตุอย่าทิ้งผล คือว่าผลปรากฏขึ้น ณ ที่ใด เหตุก็อยู่ที่นั่นเอง คือผลปรากฏขึ้นที่สกลกายอันนี้ เหตุก็ซ่อนอยู่ที่สกลกายอันนี้เหมือนกัน ฯ ที่ท่านแสดงว่า **เย ธมฺมา เหตุปฺปภวา** ซึ่งแปลว่าธรรมทั้งหลายมีเหตุเป็นแดนเกิดดังนี้ ก็คือท่านหมายสกลกายอันนี้แหละว่าเป็นแดนเกิดแห่งธรรมทั้งหลาย ฯ แต่การสาวหาเหตุนั้นอย่าเดินนอกทางมัชฌิมาปฏิปทา ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงไว้ในธรรมจักรกัปปวัตนสูตร คือ พระอัฏฐังคิกมรรค มีทางเดียวเท่านั้น ให้รู้จักหน้าตาของทางผิด คือกามสุขัลลิกานุโยคกับ อัตตกิลมถานุโยค ให้แน่ใจ การติดอิฏฐารมณ์ เป็นกามสุขัลลิกานุโยค การติดอนิฏฐารมณ์ เป็นอัตตกิลมถานุโยค พึงเข้าใจว่า พระองค์ทรงแสดงทุกขสัจจ์ด้วยตนของผู้รับเทศนานั่นเอง ทรงแสดงสมุทัยสัจจ์ด้วยกามสุขัลลิกานุโยคและอัตตกิลมถานุโยค ทรงแสดงนิโรธสัจจ์ด้วยการหลีกให้พ้นจากทางผิดทั้งสองนั้นเอง ทรงแสดง

มรรคสัจจ์ด้วยญาณทัสสนะความรู้ความเห็นในทุกข์ สมุทัย, นิโรธ, นั่นแหละเป็นองค์สัมมาทิฏฐิ คือ อัฏฐังคิกมรรค, องค์แห่งมรรคทั้ง ๘ นั้น ท่านสงเคราะห์ลงในขันธ์ คือ สกลกายอันนี้ให้เป็นที่ตั้งแห่งคุณธรรมทั้ง ๓ คือ ศีล สมาธิ ปัญญา หมายความว่าทำให้ขันธ์เป็นศีล ให้ขันธ์เป็นสมาธิ ให้ขันธ์เป็นปัญญา แต่ให้เป็นอธิศีล อธิจิต อธิปัญญา โดยมากผู้รักษาศีลทุกวันนี้ มีอยู่เพียงสองลักษณะเท่านั้น คือ มีอยู่เพียงศีลนอกกับศีลในเท่านั้น ส่วนศีลกลางไม่ค่อยจะมีผู้รักษา ที่สมมติอย่างนี้ประสงค์จะให้เข้าใจง่าย ความจริงศีลมีลักษณะเพียง ๒ คือศีลในกับศีลกลางเท่านั้น การที่รักษาศีลนอกนั้นออกจะเดินนอกทางเกินไป แต่จะติทีเดียวก็ไม่ได้ เพราะเป็นเหตุให้เกิดศีลในได้ ศีลในเป็นเหตุให้เกิดศีลกลางได้เหมือนกัน คือความผิดนั่นแหละเป็นเหตุแก่ความถูก แต่อย่าเพลินในทางที่ผิด ๆ ที่สมมติให้ชื่อว่าศีลนอกนั้น คือศีลสัญญา อุปาทาน การที่ไปขอไปรับจากพระนั้นหารู้ไม่ว่าเป็นกิจวัตต์ของสัตบุรุษและเป็นคำปฏิญญา เลยเข้าใจไปเสียว่าตนได้ศีล ๕ ศีล ๘ มาแล้ว ก็ตั้งหน้ารักษาศีลนั้นไป คล้ายกับว่าศีลนั้นมีตนตัวหัวขา อย่างนี้ให้ชื่อว่ารักษาศีลนอก ถึงชั้นนักบวชเข้าใจว่า พระปาติโมกข์เป็นศีลก็ตั้งหน้ารักษาแต่พระปาติโมกข์ร่ำไป อย่างนี้ก็ต้องนับเข้าในประเภทรักษาศีลนอกเหมือนกัน ๆ ที่สมมติให้ชื่อว่าศีลในนั้น คือหมายเอากายวาจาใจเป็นศีล เพราะเป็นผู้ฉลาดขึ้นมาก รู้สึกว่าการที่ไปขอไปรับศีลจากพระนั้น เป็นแต่กิจวัตต์สำหรับสัตบุรุษเท่านั้น สำเร็จความเป็นศีลด้วยเจตนาวิรัติ และเป็นคำปฏิญญาเพื่อรักษากายวาจาใจของตนให้เป็นปกติศีลขึ้น การรับศีลอย่างนี้ให้ชื่อว่าศีลใน เพราะกาย, วาจา, ใจ เป็นภายใน ผู้รักษาศีลประเภทนี้เป็นการถูกต้องดีขึ้นมาก แต่หากยังเป็นสีลัพพัตปรามาสอยู่ ถึงจะรักษาศีลนั้นดีสักเพียงไร ก็คงเรียกได้แต่เพียงว่าศีลเท่านั้น จะร้องเรียกว่าอธิศีลหาได้ไม่ เพราะกายวาจาใจเป็นสมมติเป็นตัวสังขาร ธรรมชาติของสังขารเป็นของไม่เที่ยงอยู่โดยธรรมดา ที่เอาของไม่เที่ยงรับรองศีล ๆ ก็กลายเป็นของไม่เที่ยงไปตามกัน เหตุนั้นจึงต้องปรามาสอยู่ร่ำไป ๆ ที่สมมติให้ชื่อว่าศีลกลางนั้น หมายปกติศีล

ก็หมายสกลกายนี้เหมือนกัน แต่หมายถึงการเพิกสมมติออกเสียให้หมดให้คงยังเหลืออยู่แต่บัญญัติธรรม ให้บัญญัติธรรมนั้นแหละเป็นศีล แสดงอย่างนี้ก็คงเข้าใจได้ด้วยยาก ถ้าเช่นนั้นต้องตอบคำถาม ในสกลกายนี้ ถ้ายกเอาชื่อตั้งทั้งสิ้นออกเสียให้หมดสกลกายส่วนที่ยังเหลืออยู่นั้นจะร้องเรียกว่ากะไร ก็ต้องร้องเรียกว่าโลกุตตรธรรมน๊ะซิ นั้นแหละเป็นตัวปกติศีล คำที่ว่าปกตินั้นพึงเข้าใจอย่างนี้ ใจ ๑, ตา หู จมูก ลิ้น กาย ๑, รูป เสียง กลิ่น รส เครื่องสัมผัส ๑, ทั้งสามประเภทนี้ ถ้าไม่สังโยชน์กันจะเป็นปกติหรือไม่ ก็ต้องเป็นปกติซิ ถ้าเช่นนั้นเราต้องคิดแก้ไขตัดสังโยชน์ ๓ นี้แหละให้ขาดออกจากกัน ก็จักได้เห็นปกติศีล ๆ นี้แลเป็นองค์อธิศีล คือ ศีลกลาง ถ้าอธิศีลมีขึ้นเมื่อใด อธิจิตอธิปัญญาก็มีขึ้นเมื่อนั้น สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพัตปรามาส ก็จะได้ขาดเมื่อนั้นเหมือนกัน เพราะคำที่ว่า **สกฺกาโย** ซึ่งถือว่ากายเป็นของ ๆ ตน ท่านหมายความว่าถือสมมติเป็นตน ดังถือว่า นามรูป, ธาตุ, ขันธ์, อายตนะเป็นตัวตนนั้นแหละ ท่านให้ชื่อว่า **สกฺกายทิฏฐิ** ถึงจะปฏิญญาว่าฉันไม่ถือเลยฉันเห็นเป็นอนัตตาทั้งสิ้น ที่เห็นอนัตตาเช่นนั้นก็เป็นอนัตตาสัญญา เพราะสมมติกับสภาพธรรมไม่แยกออกจากกัน ฯ ถ้าเห็นว่าส่วนนี้เป็นสมมติ ส่วนนี้เป็นผู้ถูกสมมติเป็นตัวสภาพธรรม ถ้าแยกสมมติออกไม่ให้แซกเข้าไปในสภาพธรรม ไม่ให้หุ้มสภาพธรรมได้เมื่อใด ก็ชื่อว่าเพิกสมมติออกได้เมื่อนั้น สักกายทิฏฐิก็ละได้ขาดเมื่อนั้นเหมือนกัน ฯ ถ้าเพิกไม่ออกต้องเอาสมมติเป็นศีล เป็นวัตต์ สมมติเป็นอนิจจํ ศีลแลวัตต์ก็ต้องเป็นอนิจจํ ต้องปรามาสลูบคลำกันร่ำไป ถ้าวิมุติเป็นศีลเป็นวัตต์วิมุติเป็นปกติ ศีลแลวัตต์ก็เป็นปกติ หมดปรมาสลูบคลำกันเท่านั้น เพราะสิ้นสงสัยในสมมติและวิมุติ สิ้นสงสัยในอดีตอนาคต สิ้นสงสัยในศีลและวัตต์ จึงได้ชื่อว่าละ **สกฺกายทิฏฐิ วิจิกิจฺฉา สีลพฺพตปรามาส** ได้ ฯ ขอให้สาธุชนผู้หวังทำตนให้เป็นที่พึ่ง จงมนสิการโดยนัยดังพรรณนามาด้วยประการฉะนี้ ฯ

ความเห็นในสัจจธรรมวิภาค
ของสมเด็จพระวชิรญาณวงศ์

ปาฐะที่ว่าด้วย ศีล สมาธิ ปัญญา และจัดเป็นอย่างต่ำอย่างสูง ต่อจากคาถาโอวาทปาติโมกข์นั้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า ฯ ทรงเก็บความในพระบาลีนั้น ๆ มาทรงเรียบเรียงขึ้นตามพระมติ ไม่ใช่พระพุทธภาษิตแสดงตรงอย่างนั้น จึงเรียกว่าปาฐะ ไม่ใช่สุตตะ ฯ

ในธรรมจักรแสดงทุกขสัจจ์ว่า ชาติ ชรา มรณะ เป็นทุกข์อย่างหนึ่ง ๆ เพราะเผากาย คือ ปัญจขันธ์. โสกะ ปริเทวะ ทุกขะ โทมนัส อุปายาส อัปปิยสัมปโยค ปิยวิปปโยค ปรารถนาไม่ได้สม เป็นทุกข์อย่างหนึ่ง ๆ เพราะเผาจิตต์ (เว้นแต่ทุกขะ เพราะทุกขะเป็นทุกข์กาย จึงเผากาย แต่ที่ท่านยกมาไว้ในตอนนี้ เพราะมีเป็นคราว ๆ เหมือนทุกข์ ในตอนนี้ไม่มีเสมอเหมือนทุกข์ในตอนต้น) สงฺขิตฺเตน ปญฺจุปาทานกฺขนฺธา ทุกฺขา ย่นลงก็คือขันธ์ที่เป็นอุปาทาน (คือเป็นที่ยึดถือ ๕ กอง) เป็นทุกข์ ไม่ใช่ความยึดถือมั่นในขันธ์ ๕ เป็นทุกข์ ฯ พึงพิจารณาดังนี้:—

ปญฺจ อุปาทาน ขนฺธ ๓ ศัพท์ ถ้าแปลว่า (อุปาทาน) ความยึด (ขนฺธ) ในขันธ์ (ปญฺจ) ๕, (๑) ต้องแปลศัพท์กลางก่อน แล้วจึงแปลศัพท์หลังแล้วจึงข้ามไปศัพท์หน้า แปลดังนี้ผิดวิธีของภาษามคธหรือบาลี นึกถึงอุปาทาน ๔ เข้าเทียบ คือ กามอุปาทานยึดถือกาม ทิฏฐิอุปาทานยึดถือทิฏฐิ สีลพัตตอุปาทานยึดถือศีลและวัตร อัตตวาทอุปาทานยึดถือคำกล่าวว่าตน เหล่านี้แปลศัพท์หลังก่อน แล้วย้อนไปศัพท์หน้าทั้งนั้น เพราะหลักวิธีของภาษามคธเป็นอย่างนี้ นี้โดยพยัญชนะ (สพฺยญฺชน) ฯ (๒) ถ้าแปลถือเอาความว่า ความยึดถือในขันธ์ ๕ เป็นทุกข์ ก็ต้องหมายความว่ากิเลสเป็นทุกข์เพราะอุปาทานเป็นพวกกิเลส ปัญจขันธ์เป็นพวกวิบาก ค้านกันกับความที่แสดงในตอนหลังว่า ชาติชรา มรณะ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ นามรูปเป็นทุกข์ เพราะส่วนนี้เป็นวิบากทั้งนั้น ฯ อนึ่งในสูตรทั้งหลาย เช่น จุลลเวทัพห์แสดงเรื่องอุปาทานขันธ์ กับ อุปาทาน แยกไว้ดังนี้ (อุปาทานขันธ์กับอุปาทาน เห็นจะถือ

เอาความต่างกัน อุปาทานตัวหลังมีต่างหาก ไม่ใช่แยกออกจากอุปาทานขันธ์ คงเป็น ๒ อุปาทาน) ฉันทราคอันใดในอุปาทานขันธ์ ๕ ฉันทราคอันนั้นเป็นอุปาทาน นี้แสดงว่าอุปาทานขันธ์เป็นส่วนวิบาก อุปาทานเป็นส่วนกิเลส ศัพท์อุปาทาน ซึ่งอยู่หน้าศัพท์ขันธ์จึงเป็นวิเสสนะของขันธ์ ไม่ใช่ความยึดถือขันธ์ นี้โดยอัตถะ (สาตฺถ) ส่วนรูปศัพท์เหมือนกัน เพราะภาษาบาลีเป็นเช่นนี้ จึงต้องมีไวยากรณ์และสาธนะในนามกิตก์ แสดงความต่างของอัตถะแห่งศัพท์ที่มีรูปเป็นอย่างเดียวกัน (อัตถะพยัญชนะเปรียบเหมือนลำอ้อย ธรรมรสเปรียบเหมือนน้ำอ้อย จะหีบด้วยวิธีใดก็ตามถ้าได้น้ำอ้อยอันประสงค์ควรยินดี ไม่ควรเป็นห่วงขันธ์เกินไป. ในที่มาว่า "ภาราทานํ ทุกฺขํ โลเก ภารนิกฺเขปนํ สุขํ" ถ้าถูกบทโน้นจะมาวิวาทกับบทนี้ ผู้ถือภาระคือขันธ์ ๕ ไว้เป็นทุกข์ในโลก ผู้วางภาระคือขันธ์ ๕ เสียเป็นสุข คำที่ว่าถือหรือวางก็หมายอุปาทาน อุปาทานในขันธ์ ๕ ถ้าเช่นนั้นขันธ์ ๕ ก็ชื่อว่ามีอุปาทาน ถ้าขันธ์ ๕ ไม่มีอุปาทาน ขันธ์ ๕ จะทุกข์ด้วยเหตุใด) เมื่อถือเอาความโดยย่นย่อ ปญฺจุปาทานขนฺธ ขันธ์เป็นที่ยึดมั่นหรือขันธ์ที่เป็นเชื้อ ๕ อย่าง เป็นตัวทุกขสัจจ์ ฯ ตัณหา ๓ เป็นทุกขสมุทัยสัจจ์ ไม่วิปริตและไม่ได้มาแต่ชาติ มาแต่เวทนาที่สืบเนื่องมาแต่อวิชชา ชาติมาจากภพ ซึ่งสืบมาจากตัณหาอุปาทานตามนัยแห่งปฏิจจสมุปบาท ฯ ในปฏิจจสมุปบาทและในสมุทัยวาร ท่านไม่ได้แสดงว่า ชาติ ชรา มรณะ เป็นเหตุ คงแสดงว่าเป็นผลเหมือนในธรรมจักรนั่นเอง ความก็ลงกัน ฯ แม้มีคำว่า "เอวเมตสฺส เกวลสฺส ทุกฺขกฺขนฺธสฺส สมุทโย โหติ" ก็จริง แต่ไม่ได้หมายความว่าเป็นทุกขสมุทัยคือจำเพาะตัณหาอันเป็นเหตุเกิดแห่งทุกข์, หมายความว่า อย่างนี้แล (คือตั้งแต่อวิชชามาจนถึงสมฺภวนฺติ) เป็นความเกิดแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนั้น หรือว่าความเกิดแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนั้น อย่างนี้แล ฯ ซึ่งหมายความว่าต้องเนื่องกันอย่างนี้ จึงเป็นความเกิดแห่งกองทุกข์ไม่ใช่แต่เพียงกองใดกองหนึ่ง ถ้าขาดเงื่อนในตอนใดตอนหนึ่งแล้ววัฏฏะก็ขาด ทุกขสัจจ์ก็ไม่เป็นไป ฯ ถึงในนิโรธวารท่านก็แสดงว่า ต้องดับมาแต่อวิชชาจนถึงอุปายาสอย่างนี้แล จึงเป็นความดับแห่งกองทุกข์ทั้งสิ้นนั้น ฯ (ในปฏิจจสมุปบาท ข้อที่ค้านว่า ชาติ ชรา มรณะในสมุทัยวาร ท่านมิได้แสดงว่าเป็นเหตุ คงแสดงเป็นผล

เหมือนธรรมจักรกัปปวัตตนสูตรนั้น คำที่ว่าสมุทัยไม่ใช่เหตุหรือ คุณธรรมประเภทใดซึ่งอยู่ในวารนี้ ก็ควรเห็นว่าเป็นสมุทัยทั้งสิ้น จึงจะไม่วิวาทต่อตำรา จะหักวิภัตติให้เป็นผลไปอย่างไร ๆ ที่เห็นว่าความเกิดและความดับต้องเนื่องกัน จึงเป็นสมุทัย จึงเป็นนิโรธ ถ้าเช่นนั้นตัณหาอย่างเดียวทำไมท่านจึงแสดงว่าเป็นสมุทัย จะพูดว่าอวิชชาอย่างเดียวเป็นสมุทัยดับอวิชชาอย่างเดียวเป็นนิโรธไม่ดีหรือ)

จดหมายของพระอุบาลีคุณูปมาจารย์ ฉบับที่ ๑

เรียนเจ้าคุณสมเด็จวชิรญาณ

บันทึกธรรมซึ่งเจ้าคุณได้วิจารณ์ในสัจจวิภาคโดยละเอียดนั้น เกล้าผมได้ตรวจตลอดแล้ว ขออนุโมทนาซึ่งได้ตั้งอกตั้งใจตรวจตรองจนได้ความถึงแก่คัดค้านบ้างอนุมัติบ้าง ตามความเห็น ความจริงก็เป็นอย่างนั้น ข้อคัดค้านก็ถูกของผู้คัดค้าน ผู้คัดค้านก็ไม่ผิด ผู้แต่งก็ไม่ผิด ความผิดอยู่ที่ผู้ไม่รู้ อย่างไรก็ตาม เกล้าผมยังไม่เคยรับอย่างนี้ ทำได้รับคำแนะนำทางผิดทางถูกให้เกิดความรู้ขึ้นอย่างนี้จากพระเถรเจ้าองค์ใด เมื่อได้ให้เกล้าผมเกิดความปราโมทย์อย่างยิ่ง ถือว่าเจ้าคุณเป็นมหามิตรอันประเสริฐ ผมเคยเห็นแต่ผู้นั่งอยู่เปล่า ๆ เห็นหน้ากันไม่พูดถึง ดิให้มีประโยชน์อย่างนี้ละ ดีเท่าไรผมก็อนุโมทนา

แต่ธรรมที่ล่วงลับไปแล้วต้องให้เป็นไปอย่างนั้น ตามทางปฏิบัติต้องตรงไปอย่างนั้น บัดนี้ขอความช่วยเหลือต่อไปใหม่ เกล้าผมตั้งใจจะขบปฏิจจสมุปบาทให้แตกหัก เมื่อได้ความชัดใจเพียงใดต้องแต่งไว้เพียงนั้น แต่ยังไม่พอใจ ขอได้โปรดช่วยอธิบายให้พอใจสักหน่อย จะแยกเป็นส่วน ๆ ถวายเพื่อให้ตรองง่าย ดู ๆ ช่างคลุมเครือเหลือเกิน ทำไมจึงกระจ่างขึ้นได้ จะเอาที่ตรงไหนเป็นศูนย์ ๆ

อวิชชา ๑
สังขาร ๑ } เป็นนามรูป
วิญญาณ ๑

นามรูปก็คงเป็นนามรูป
สฬายตนะก็เป็นนามรูป

ผัสสะ ๑
เวทนา ๑
ตัณหา ๑
อุปาทาน ๑
} เป็นเจตสิก จะเป็นนามรูปด้วยหรือไม่

ภพ ชาติ ในที่นี้ ไฉนจึงเป็นผลของอุปาทานและเป็นผลของอวิชชา ถ้าไม่มีภพ ไม่มีชาติ อุปาทานและอวิชชาจะมีได้หรือ

ภพ ชาติ จะจัดเข้าในนามรูปด้วยหรือไม่ ชรา มรณะ ไม่ต้องพูด เพราะเป็นอาการของชาติ ฯ

ภพ ชาติ ในที่นี้ หมายปัจจุบันไม่ใช่หรือ ถ้าหมายปัจจุบัน ส่วนอวิชชาสังขาร จะหมายปัจจุบันด้วยหรือไม่ จะเล็งเอาความจริงในปฏิจจสมุปบาทนี้ จะลงมติอย่างไรแน่ จะเห็นว่าองค์ปฏิจจสมุปบาทนี้ เป็นนามรูปทุกอาการ หรือจะเห็นว่าบางอาการเป็นนาม บางอาการเป็นรูป และจะให้ลงเป็นหนึ่งที่ตรงไหน ที่กระจายให้เป็นระเบียบอย่างนี้ เป็นลักษณะของสูตร สูตรเป็นแต่ปริยัติ จะเล็งปฏิบัติปฏิเวธ ที่ตรงไหน คงรวมลงที่ตรงนามรูป ถ้าธรรมมีคู่อยู่ยังไม่พ้นความเกิด ถ้าธรรมเป็นเอกเมื่อใด ก็จักรู้ตัวว่าเราหมดความเกิดต่อไปเมื่อนั้น ขอความกรุณาช่วยวิจารณ์

ในเบ็ญจขันธ์ ในปริยัติ ในปฏิบัติมีลักษณะต่างกัน ตามทางที่สืบสวนมาแล้ว ในปริยัตินั้นถือเอาเนื้อความว่า ก้อนกายนี้เป็นรูปขันธ์ เป็นก้อนหนึ่ง ส่วนสุข ทุกข์ อุเบกขา มีอาการอีกอย่างหนึ่งจัดเป็นก้อนหนึ่ง ส่วนสัญญาความจำหมายมีอาการอีกอย่างหนึ่ง จัดเป็นก้อนหนึ่ง ส่วนสังขารความปรุงแต่งมีอาการอีกอย่างหนึ่ง จัดเป็นก้อนหนึ่ง ส่วนวิญญาณความรู้ต่าง ๆ มีอาการอีกอย่างหนึ่ง จัดเป็นก้อนหนึ่ง จึงเป็น ๕ ก้อนหรือ ๕ ขันธ์ ๕ หมวด ๕ กอง เคยถือเอาเนื้อความมาอย่างนี้ ฯ แต่ทางปฏิบัติไม่ได้ถือเอาเนื้อความอย่างนั้น ถือเอาเนื้อความว่า สกลกายนี้เป็นขันธ์มีอันเดียว ไม่มี ๕. ส่วน ๕ นั้น เป็นแต่อาการของขันธ์ เมื่อจะเล็งเอาตามอาการจะให้เป็นขันธ์ ๕ ก็ได้ จะให้เป็นขันธ์ ๘ ก็ได้ จะให้เป็นขันธ์ ๘๔๐๐๐ ก็ได้ ถ้าจะจัดให้เป็นขันธ์ ๕ ก็เล็งเอาลักษณะของรูป คือ ดิน น้ำ ไฟ ลม ซึ่งเต็มอยู่ในกายนี้ กายนี้ก็เป็นรูปขันธ์ ถ้าเล็งเอาเวทนา คือ สุข ทุกข์ อุเบกขา

ซึ่งเต็มอยู่ในกายนี้ กายนี้ก็เป็นเวทนาขันธ์ ถ้าเล็งเอาสัญญา คือ ความจำหมายซึ่งเต็มอยู่ในกายนี้ กายนี้ก็เป็นสัญญาขันธ์ ถ้าเล็งเอาสังขารความปรุงแต่ง ซึ่งเต็มอยู่ในกายนี้ กายนี้ก็เป็นสังขารขันธ์ ถ้าเล็งเอาวิญญาณความรู้ต่าง ๆ ซึ่งเต็มอยู่ในกายนี้ กายนี้ก็เป็นวิญญาณขันธ์ ก็คงเป็นขันธ์ ๕ เหมือนกัน แต่อัตถรสไปคนละทาง ๆ ถ้าจะให้เป็นขันธ์ ๘ ก็เล็งเอาศีลซึ่งเต็มอยู่ในกายนี้ กายนี้ก็เป็นศีลขันธ์ ถ้าเล็งเอาสมาธิซึ่งเต็มอยู่ในกายนี้ กายนี้ก็เป็นสมาธิขันธ์ ถ้าเล็งเอาปัญญาซึ่งเต็มอยู่ในกายนี้ กายนี้ก็เป็นปัญญาขันธ์ ๓ ขันธ์นี้เอาประสมกับขันธ์ ๕ ก็เป็นขันธ์ ๘ ขึ้น ถ้าให้ขันธ์ยืนหลักอยู่เรียกไปตามอาการไม่มีที่สิ้นสุด ทางปฏิบัติเล็งเอาความอย่างนี้ไม่ใช่พูดผิดไม่ใช่เห็นผิด, ส่วนทางปริยัติที่เห็นอย่างนั้น ก็ไม่ใช่พูดผิด ไม่ใช่เห็นผิด ถูกอย่างนั้น ธรรมเปรียบเหมือนไฟ ต่างชาติต่างภาษาต่างสมมติต่างบัญญัติ แต่ก็คงให้สำเร็จผลเพราะความร้อนอย่างเดียวกัน ฯ

คำในพระสูตรที่ว่า เบ็ญจขันธ์เป็นรูปนั้น คงหมายก้อนนี้เป็นเบ็ญจขันธ์ จึงสมกับอนัตตลักขณสูตรซึ่งว่า รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ เป็นไปเพื่ออาพาธ ฯ ชาตินามธรรมแท้ ไม่มีอาพาธ จึงเป็นธรรมบริสุทธิ์ได้ ฯ

ข้อธรรมที่สมเด็จพระวชิรญาณวงศ์ ฯ วิจารณ์

ปฏิจจสมุปบาท

ปฏิจจสมุปบาทธรรมที่ปรากฏแก่พระพุทธเจ้านั้น ท่านแสดงทางประวัติว่า (ไม่ใช่จำเขานึกคิด) จับตั้งแต่ผลเข้าไปหาเหตุคือปฏิโลม แต่ก็ไปติดเพียงวิญญาณเท่านั้น วนกันอยู่ว่า "วิญฺญาณปจฺจยา นามรูปํ, นามรูปปจฺจยา วิญฺญาณํ" นามรูปมีเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย วิญญาณเล่าก็มีเพราะนามรูปเป็นปัจจัย ไม่ต่อขึ้นไปถึงสังขาร ไม่ต่อขึ้นไปถึงอวิชชา ยังไม่รู้จักอวิชชาแลสังขาร วิชชาจึงยังไม่เกิด ไม่ได้ตรัสรู้ ถ้ารู้จักอวิชชาได้ก็ต้องเป็นวิชชา เหมือนแก้มืดก็ต้องมีสว่างมา ถ้าไม่มีสว่างมาจะแก้มืดไม่ได้เลย เมื่อตรัสรู้จึงทรงเห็นตลอดถึงอวิชชา หรือเพราะทรง

เห็นถึงอวิชชาจึงตรัสรู้ เพราะฉะนั้น ชาติ ชรา มรณะ ในปฏิจจสมุปบาทกับในธรรมจักรก็อย่างเดียวกัน

อัตตภาพนี้ หรือจะเรียกว่าสกลกายนี้ก็ตาม เป็นทุกขสัจจ์ เป็นสมุทัยสัจจ์ เป็นนิโรธสัจจ์ เป็นมรรคสัจจ์ ก็พอได้อย่างคลุม ๆ (ในนกุลบิตุสูตร) เพราะอัตตภาพมีทั้งกายมีทั้งจิตต์ ฯ ในนกุลบิตุสูตร พระสารีบุตรแสดงว่า ปัญจขันธ์เท่านั้นเป็นกาย แยกจิตต์ออกเป็นส่วนหนึ่ง ดังคำในพระสูตรนี้เองว่า "เมื่อกายอาดูร จิตต์จักไม่อาดูร" ดังนี้ แลในที่มาอื่น ๆ อีกมากก็แสดงว่า จิตต์พ้นจากอาสวะทั้งนั้น กายพ้นไม่มี ฯ แต่ไม่ใช่อันใดเป็นทุกข์อันนั้นเป็นสมุทัย อันใดเป็นสมุทัย อันนั้นเป็นนิโรธ อันใดเป็นนิโรธ อันนั้นเป็นมรรค เพราะถ้าเอาเป็นเช่นนี้ ไฟ (คือ ชาติ ชรา มรณะ แลทุกข์กายแลเชื้อ (คือปัญจขันธ์) ที่ไฟเผา) กับการก่อไฟ (คือตัณหา) แลไฟดับหรือดับไฟ (ทุกขนิโรธ) อุบายเป็นเครื่องดับไฟหรือให้ไฟดับ (คือมรรค) ก็เป็นอันเดียวกันไป ผิดวิธีวาจาพิเคราะห์ (ลอยิก) พระพุทธศาสนาต้องไม่ผิดต่อลอยิก แต่ถ้าไฟตัณหาเกิดในที่ใด ดับไฟ (ตัณหา) ในที่นั้นได้ ถูกตามพระบาลีแลได้ทั้งอรรถ (ทั้งไม่ผิดลอยิก) ชาติ ชรา มรณะ นี้ เป็นอยู่เสมอในปัจจุบันเป็นทุกขสัจจ์นี้กล่าวถึงไฟ ฯ

ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ นามรูป สกลกายเป็นทุกขสัจจ์ นี้กล่าวถึงเชื้อไฟที่เผา ฯ

รวมทั้งสองอย่างเป็นทุกขสัจจ์ได้ ถูกต้องตามพระบาลี เพราะไฟเผาเชื้อ เชื้อก็ต้องร้อนเป็นธรรมดา ฯ แต่ว่าความไม่รู้จัก ชาติ ชรา มรณะไม่รู้จัก ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ไม่รู้จักนามรูป ไม่รู้จักสกลกาย นี้ว่า เป็นทุกขสัจจ์ ยังไม่เป็นสมุทัยสัจจ์ แต่เป็นมิจฉามรรคหรือกุมรรค ๆ ผิด เป็นเหตุหรือเป็นปัจจัยให้เกิดทุกขสมุทัยคือตัณหา ความดิ้นรนของใจ ตัณหาเหล่านี้แหละเป็นทุกขสมุทัยสัจจ์ ฯ ความรู้จัก ชาติ ชรา มรณะ รู้จัก ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ รู้จักนามรูป รู้จักสกลกายว่าเป็นทุกขสัจจ์ ไม่ใช่นิโรธสัจจ์ แต่เป็นองค์หนึ่งของมรรค แลก็ไม่เป็นมรรคทั้ง

หมด เพราะรู้แต่ทุกข์เท่านั้น ได้ในคำว่า "ทุกฺเข ญาณํ," ความดับความดิ้นรนของใจคือดับตัณหา จึงเป็นนิโรธสัจจ์ ฯ ญาณจักษุที่รู้ว่าอาการนี้เป็นทุกข์ อาการนี้เป็นสมุทัย อาการนี้เป็นนิโรธ ก็ยังเป็นสัมมาทิฏฐิไม่ครบองค์ หรือเป็นสัมมาทิฏฐิไม่ได้ ต้องรู้ว่าอาการนี้เป็นมรรคด้วยพร้อมทั้ง ๔ สัจจ์ จึงเป็นสัมมาทิฏฐิมรรค ฯ

ความรู้กับญาณจักษุนั้น มีเนื้อความเป็นอันเดียวกัน เพราะญาณจักษุก็หมายความว่า ความรู้ ความเห็น หรือจักษุคือความรู้ ไม่ทราบว่าต่างกันที่ตรงไหน จะแยกออกว่าเป็นนิโรธบ้าง เป็นมรรคบ้าง ก็แยกไม่ออก ฯ วิชชากับวิมุตติเป็นคู่กัน นิโรธะเป็นพวกวิมุติ ความรู้แลญาณจักษุเป็นพวกวิชชา ฯ

เมื่อเห็นว่า ชาติ ชรา มรณะ ในปฏิจจสมุปบาทกับในธรรมจักรลงกัน ก็ไม่มีปัญหาอะไรอีก ฯ ถ้าจัดเป็นวัฏฏะ ๓ ชรา มรณะ มาแต่ชาติ (ชาติมาจากภพ) เป็นส่วนวิบาก ไม่รู้จัก ชาติ ชรา มรณะ (ที่มีประจำแก่สังขาร จึงพลอยไปเป็นสังขาร) เป็นกิเลส ทำพูด คิด ด้วยอำนาจกิเลสเป็นกรรม คือเป็นสังขาร (เพราะมีกิเลสเป็นสายร้อยไว้) วิบากก็เป็นทุกข์อีก แลเป็นปัจจัยให้เกิดกิเลสอีก วนไปไม่จบ ฯ

อวิชฺชา	มิจฺฉาญาณ	ทุปฺปญฺญา	มิจฺฉาทิฏฺฐิ
วิชฺชา	สมฺมาญาณ	ปญฺญา	สมฺมาทิฏฺฐิ

เป็นคู่กัน จักแก้กันได้ก็จำเพาะที่เป็นคู่กัน แต่เป็นสายเดียวกัน ท่านจึงกล่าวแทนกันบ้าง ถ้าวินิจฉัยให้ดีจะพอเห็นได้ ฯ

ปฏิจจสมุปบาทมีตั้งแต่อวิชชาเป็นปัจจัยกันไปถึง ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกขะ โทมนัส อุปายาส ฯ ตามพระบาลีท่านไม่ได้กล่าวถึงอัทธา (คือกาล) แลสนธิ (คือหัวต่อกาล) ท่านกล่าวเรื่อยไป แลท่านไม่ได้บอกจำนวนว่าเท่าไร แต่เมื่อนับตามที่เป็นปัจจัยกัน ตั้งต้นแต่อวิชชาไปเป็น ๑๒ จึงว่าปัจจยาการ ๑๒ ฯ สกลกาย (คงหมายเอาอัตตภาพนี้) ไม่ใช่เป็นของอย่างเดียว ล้วนต้องผสมกัน รูปก็ต้องผสม นามก็ต้องผสม ทั้งนาม ทั้งรูปก็ต้องผสม เพราะต้องผสมกันท่านจึงเรียกว่าสังขาร เรียกตามอาการที่เป็นไปไม่ใช่โลกสมมติ ไม่ใช่สมมติสัจจ์ เป็นสภาวหรือ

ธรรมดา, แต่ถ้าว่ามุ่งถึงศัพท์ซึ่งใช้พูดกัน ก็คงเป็นสมมติของภาษา เพราะถ้าไม่สมมติออกเสียงเป็นภาษา ก็พูดกันไม่รู้เรื่อง ถึงศัพท์อื่น ๆ ต่อไป ท่านก็เรียกตามอาการหรือกิริยา, สกลกาย แปลว่ากายทั้งหมด กายแปลว่าประชุมหรือกอง เพราะกายที่ประชุมกันเป็นก้อนอยู่นี้ แยกออกตามอาการที่ปรากฏ มีส่วนที่แข็ง ๑ ส่วนที่เหลว ๑ ส่วนที่ร้อน ๑ ส่วนที่ว่างแลเลื่อนไปมาได้ ๑ ท่านเรียกส่วนที่มีอาการเหล่านี้ว่าธาตุอย่างหนึ่ง ๆ รวมกันเข้าเป็นก้อนเป็นส่วนรูป กับมีอาการรู้สึก ๑ มีอาการรู้สุขทุกข์ ไม่ใช่ทุกข์ไม่ใช่สุข ๑ มีอาการจำ ๑ มีอาการคิด ๑ ท่านเรียกอาการเหล่านี้ว่านาม นี้เป็นส่วนของจิตต์ที่อาศัยรูป ทั้ง ๒ ส่วนนี้รวมกันอยู่ ท่านเรียกว่ากาย กายนี้เป็นสังขาร ฯ สกลกาย คือ ทั้งกายทั้งจิตต์ ท่านแยกเป็นส่วนเหตุ ๑ ส่วนผล ๑ ส่วนเหตุเป็นเรื่องของจิตต์เป็นผู้ปรุง ผู้แต่ง ท่านเรียกปุญญาภิสังขาร ๑ อปุญญาภิสังขาร ๑ อเนญชาภิสังขาร ๑ (ดังได้แสดงไว้แล้วในสัจจธรรมวิภาค) ส่วนผลที่เป็นรูปล้วนเป็นอาการของธาตุ ที่ยังมีจิตต์ครองอยู่ ก็มีอาการของจิตต์ประกอบด้วย เรียกว่าอุปาทินนกสังขาร ส่วนรูปที่ไม่มีจิตต์ครอง คือรูปคน สัตว์ที่ตายแล้ว แลรูปสิ่งของท่านเรียกว่าอนุปาทินนกสังขาร เพื่อให้แปลกกัน ฯ ส่วนที่อุปาทานยังยึดถือ ท่านเรียกอุปาทานิยะ ที่อุปาทานไม่ยึดถือเรียกอนุปาทานิยะ (ตามธรรมสังคณี) ฯ เมื่อถือเอาอรรถในพระพุทธศาสนามาใช้ ก็ควรถือพยัญชนะที่แสดงอัตถะของท่านมาใช้ให้ถูกกับอัตถะด้วย ไม่เช่นนั้นก็ทำให้ยุ่ง ถ้าถือเอาแต่พยัญชนะอย่างเดียว ไม่ถือเอาอัตถะก็ได้แต่เปลือกไม่รู้รส ฯ

ตามที่มาแสดงว่า พระโพธิสัตว์ปรารภระลึกพิจารณาอัตตภาพหรือจะเรียกสกลกายก็ตาม จับตั้งแต่วิบากคือผล อันเป็นตัวทุกข์หรือทุกขสัจจ์ว่า

๑. ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกขะ โทมนัส อุปายาส มีเพราะอะไร เพราะปัจจัยคือชาติ

๒. ชาติ มีเพราะปัจจัยคือภพความเป็น (คือเป็นเรา)

๓. ภพ มีเพราะปัจจัยคืออุปาทานความยึดถือ

๔. อุปาทาน มีเพราะตัณหา

๕. ตัณหา มีเพราะเวทนา

๖. เวทนามีเพราะผัสสะ (คือความประจวบหรือกระทบ)

๗. ผัสสะ มีเพราะอายตนะ (คือตามีหน้าที่เห็นเป็นต้น)

๘. อายตนะ มีเพราะนามรูป (คืออาการของธาตุเป็นรูป อาการของจิตต์เป็นนามที่อาศัยกันเป็นไป)

๙. นามรูป มีเพราะวิญญาณ (คือความรู้สึก)

๑๐. วิญญาณ มีเพราะสังขาร (คืออัตตภาพ) คือทั้งก้อนกายกับจิตต์ที่อาศัยกันอยู่ หรือจะเรียกว่าสกลกายก็ตาม แลแยกออกเป็น ๒ ฝ่าย คือปุญญาภิสังขาร อปุญญาภิสังขาร อเนญชาภิสังขาร อันเป็นเจตสิกสังขาร เป็นผู้ปรุง เป็นส่วนเหตุ. รูปหรือสรีระอันเป็นอุปาทินนกสังขาร ซึ่งเป็นผู้ถูกปรุง เป็นส่วนผล.

๑๑. สังขาร มีเพราะอวิชชา

๑๒. อวิชชา ก็คือไม่รู้ตัว หรือไม่รู้จักอุปาทินนกสังขาร ซึ่งมีวิญญาณจนถึงเวทนาประจำอยู่และประกอบด้วย ชรา มรณะ, จึงเกิดตัณหาแลยึดถือ จึงเป็นภพแลเป็นชาติไปตามสังขาร โสกะ ปริเทวะเป็นต้นจึงเป็นไป ความเกิดกองทุกข์ทั้งสิ้นเป็นเช่นนี้ ฯ เมื่อวิชชาเกิดขึ้นดับอวิชชา ก็ดับปุญญาภิสังขาร อปุญญาภิสังขาร คงแต่กิริยาจิตต์เป็นอัพยากฤต หรือจะว่าเป็นวิสังขารก็พอได้ เพราะไม่ได้ปรุงแต่งแล้ว วิญญาณจนถึงเวทนาซึ่งเป็นปัจจัยให้เกิดตัณหาก็ดับ ภพ ชาติ ชรา มรณะ จึงดับไปตามกัน คงเหลือแต่อุปาทินนกสังขาร ซึ่งเป็นวิบากอย่างเดียว ไม่มีกิเลสที่เป็นเหตุ ฯ

อะไรเป็นปัจจัยของอวิชชา อวิชชานั้นแหละเป็นปัจจัยของอวิชชา คือ อวิชชามืดหมด หรือมืดแปดด้านเป็นต้นเดิมยังไม่มีอาการ ครั้นได้พบสังขารซึ่งเป็นที่ตั้งอาศัย ไม่รู้จักตามเป็นจริง คือไม่เห็นว่าเป็นทุกขสัจจ์ (จึงมีอาการไม่รู้ทุกข์) จึงเกิดตัณหา แลไม่รู้จักว่าตัณหา (จึงมีอาการไม่รู้ทุกขสมุทัย) อุปาทานจึงเกิด ภพจึงเป็นไปตามอุปาทาน วนไปอีก (ไม่รู้จักทุกขนิโรธแลไม่รู้จักมรรค ก็เป็นไปตาม

กัน) จึงเป็นอวิชชามีอาการ, จะว่าสังขารนี้แล เป็นปัจจัยของอวิชชา เพราะเป็นที่ไม่รู้ของอวิชชาก็พอจะได้ แต่ไม่ตรง, อาการเหล่านี้ พูดรวม ๆ มีที่อัตตภาพนี้ หรือจะเรียกว่าสกลกายก็ตาม ฯ จะกล่าวว่าเป็นเหตุผลของกันโดยลำดับก็ได้ แต่ในปฏิจจ-สมุปบาทท่านไม่เรียก ท่านเรียกว่าปัจจัย เพราะติดต่ออุดหนุนกันให้เกิดโดยลำดับ ฯ เมื่อดับลงในระยะใดระยะหนึ่งวัฏฏะก็ขาด. แต่ตามความที่เป็นไป จะดับอะไรก่อนอวิชชาไม่ได้ เมื่อดับต้องดับมาแต่อวิชชา ฯ สัญญาอดีต (คงจะหมายเอาแต่เพียงจำศัพท์หรือพยัญชนะที่ท่านแสดงไว้ตามอาการ ตลอดถึงอรรถกถาฎีกา ไม่ได้พิจารณาจนเห็นจริง) ยังไม่เป็นสมุทัย เพราะไม่ใช่เป็นตัณหา คงตกอยู่ในรู้อย่างอวิชชา (มิจฉามรรค) จึงดับอวิชชาไม่ได้ แต่ก็คงยังดีกว่าไม่รู้เสียเลย เพราะถ้าปรารถนาจะพิจารณา จะได้ไม่ต้องเรียนใหม่ ฯ

แสดงว่า เรายังเป็นอวิชชา ก็หมายความว่าเรากับอวิชชาเป็นอันเดียวกัน เราเป็นอวิชชา อวิชชาเป็นเรา. แลแสดงว่า เราเป็นปัจจัยของอวิชชา อวิชชาเป็นปัจจัยของเราดังนี้ ก็เป็นอันแสดงว่า อวิชชากับเราเป็นฝ่ายละอย่างจึงเป็นปัจจัยกัน เหมือนอวิชชาเป็นปัจจัยของสังขาร ขัดกันอยู่ในตัวเอง ยากที่จะเข้าใจ. จะว่าก้อนหรือสกลกายนี้แลเป็นเรา ก็ก้อนนี้เป็นก้อนสังขาร คือก้อนทุกข์นั่นเอง ฯ

ผลของสมุทัย ท่านแสดงว่า ชาติ ชรา มรณะกับโสกะ ปริเทวะ ทุกขะ โทมนัส อุปายาส. ไม่ได้แยก ชรา มรณะ เป็นพวกเหตุ โสกะเป็นต้นเป็นพวกผล, เพราะ ชรา มรณะ เผากาย โสกะเป็นต้นเผาใจ ฯ

สังขารกถา

สังขารสภาพที่ปัจจัยปรุงแต่งมี ๒ คือ ที่ธรรมดาปรุงแต่ง เช่นภูเขา ต้นไม้ ร่างกายของมนุษย์แลสัตว์ที่มีผม, ขน, เล็บ, ฟัน, หนัง เป็นต้นอยู่ตามที่ ท่านเรียกธรรมนิยม ๑ ที่มนุษย์แลสัตว์ปรุงแต่ง เช่นตึก, เรือน, จอมปลวกเป็นต้น ท่านเรียกจิตตนิยม แต่ก็อาศัยกรรมนิยมด้วย ๑ ฯ เมื่อว่าด้วยนิยม (แต่ไม่ใช่พระ

บาลี) ท่านจัดไว้ถึง ๕ คือ ธรรมนิยม ๑ อุตุนิยม ๑ พีชนิยม ๑ กรรมนิยม ๑ จิตตนิยม ๑ ฯ แต่เมื่อเอาแต่ ๒ ธรรมนิยม อุตุนิยม พีชนิยม รวมเข้าเป็นธรรมนิยม, กรรมนิยม จิตตนิยม รวมเข้าเป็นจิตตนิยมก็พอได้ ฯ ส่วนชื่อที่ตั้งไว้สำหรับเรียกเป็นสมมติ เพื่อใช้ให้เรียนรู้กันตามภาษาจัดเข้าในจิตตนิยมด้วยก็พอได้ จะเรียกว่าสังขารธรรม สังขารโลกก็พอได้ แต่เป็นสมมติใหม่ (จะแปลอย่างไรเป็นสมาสอะไร ยากที่จะเข้าใจ) ถ้าจะสมมติใหม่ ไม่เอาตามที่ท่านสมมติไว้แล้ว มาใช้ให้ตรงกัน เป็นอันต้องสมมติไม่รู้จักจบ ขาดพยัญชนะของท่าน

ส่วนอุปาทินนสังขารกับอนุปาทินนสังขาร นึกตามที่มา ต่างกันด้วยวัตถุ ไม่ใช่ต่างกันเพราะกิเลส คืออุปาทานเข้าไปยึดถือหรือไม่ ฯ อุปาทินนสังขารท่านหมายถึงสังขารภายในที่มีจิตต์ครอง เช่นร่างกายของมนุษย์และสัตว์ที่ยังเป็นอยู่ ส่วนอนุปาทินนะท่านหมายถึงสังขารที่ไม่มีจิตต์ครอง ดังกรวดทรายเป็นต้น ฯ ส่วนที่เกี่ยวด้วยกิเลสหรือไม่นั้น ท่านเรียกอุปาทานิยะ อันอุปาทานเข้ายึดหรือเป็นที่ตั้งของอุปาทาน, อนุปาทานิยะ อันอุปาทานไม่เข้ายึดหรือไม่เป็นที่ตั้งของอุปาทาน มีตัวอย่างในราหุโลวาทสูตรว่า พระพุทธเจ้าทรงสั่งสอนให้พระราหุลพิจารณาธาตุทั้ง ๕ ว่า "**อชฺฌตฺตํ ปจฺจตฺตํ อุปาทินฺนํ**" (ธาตุ) ที่เป็นภายในจำเพาะตนเป็นอุปาทินนะมีผม, ขน, เล็บ, ฟัน, หนังเป็นต้น" ส่วนที่เป็นภายนอก ท่านเรียกพาหิระ, เพื่อให้พระราหุลพิจารณาให้เป็นอนุปาทานิยะ ไม่ใช่ให้เป็นอนุปาทินนะ ฯ ถ้าแสดงตามนัยนี้ อุปาทินนะก็ตาม อนุปาทินนะก็ตาม ที่ยังมีกิเลสเข้ายึดถือ เป็นอุปาทานิยะ ที่กิเลสไม่เข้ายึดถือเป็นอนุปาทานิยะ ฯ ถ้าแสดงอรรถตามพยัญชนะของท่านแล้ว ท่านที่เป็นทิฏฐธรรม บัตตธรรม วิทิตธรรมหรือไม่ ก็ไม่ต้องเถียงกัน ฯ แต่ถ้าว่าตามธรรมสังคณีก็เป็นอีกอย่างหนึ่ง ดังนี้: **อุปาทินฺนุปาทานิยา ธมฺมา ๑ อนุปาทินฺนุปาทานิยา ธมฺมา ๑ อนุปาทินฺนานุปาทานิยา ธมฺมา ๑** แปลว่าธรรมหรือสังขารก็ได้เป็นอุปาทินนะแลเป็นอุปาทานิยะ (คือเป็นที่ตั้งแห่งอุปาทาน) ๑ เป็นอนุปาทินนะแลเป็นอุปาทานิยะ (คือเป็นที่ตั้งแห่งอุปาทาน) ๑ เป็นอนุปาทินนะแลเป็นอนุปาทา

นิยะ (คือไม่เป็นที่ตั้งแห่งอุปาทาน) ๑ (อุปาทินนะเป็นอนุปาทานิยะไม่มี) ฯ โดยนัยนี้ ถ้าไม่เห็นว่าขาด สันนิษฐานตามท่าน อุปาทินนะเป็นอุปาทานิยะอย่างเดียว อนุปาทินนะเป็นอุปาทานิยะก็มี เป็นอนุปาทานิยะก็มี แม้อุปาทินนะของพระอรหันต์น่าจะเป็นอนุปาทานิยะ ของท่าน เพราะท่านไม่มีอุปาทานแล้ว แต่พระอรหันต์ก็ไม่ได้เป็นมาแต่ต้น ท่านเป็นปุถุชนมาก่อน เมื่อท่านยังเป็นปุถุชน อุปาทินนะของท่านจึงเป็นอุปาทานิยะ แม้เมื่อท่านเป็นพระอรหันต์แล้ว อุปาทินนะก็คงเป็นอุปาทานิยะตามเดิมตามชาติ เหมือนดังเรือนได้ชื่อว่าเป็นที่อยู่ ถึงเจ้าของผู้อยู่ทิ้งเสียไม่อยู่แล้ว ก็คงได้ชื่อว่าเป็นที่อยู่ ๆ นั่นเองตามชาติ ฯ

นิพพานกถา

ในนวกนิบาตอังคุตตรนิกายกล่าวไว้ มีเนื้อความว่า นิพพานของพระอริยะตั้งแต่พระโสดาบันน์ ถึงพระอนาคามีเป็นสอุปาทิเสส นิพพานของพระอรหันต์เป็นอนุปาทิเสส แต่ในอิติวุตตกะกล่าวว่า สอุปาทิเสสนิพพานแลอนุปาทิเสสนิพพานของพระอรหันต์ด้วยกัน ต่างกันแต่ว่า พระอรหันต์ที่บรรลุอุปาทิเสสนิพพานยังเสวยสุขและทุกข์ ยังเสวย มนาปะแลอมนาปะอยู่ ส่วนพระอรหันต์ที่บรรลุอนุปาทิเสส เวทนาของท่านไม่เพลินยิ่งจักเย็นดังนี้ ฯ สันนิษฐานเอาว่า นิพพานของพระสุกขวิปัสสกเป็นสอุปาทิเสส ของพระอรหันต์ที่ได้ฌาณเป็นอนุปาทิเสส, แต่อาจไม่ถูก เพราะสันนิษฐานเอา ฯ

เทสนา สมฺมติ ปญฺญตฺติ

เทสนา สมฺมติ ปญฺญตฺติ ทั้ง ๓ ศัพท์นี้ ท่านใช้ต่างกัน แสดงตามนัยที่นึกได้ (โยโวอานนฺท) มยา เทสิโต ปญฺญตฺโต ธมฺโม จ วินโย จ ธรรมอันเราแสดงแล้ว อันเราบัญญัติแล้ว (แก่ท่านทั้งหลายใด) กับบัญญัติอาสนะ ฯ สมมติสีมา สมมติภิกษุให้เป็นเจ้าหน้าที่ทำการ ฯ โดยนัยนี้ ให้เห็นว่า กิริยาที่ทำให้ธรรมปรากฏขึ้น ท่านใช้ว่าแสดง (เทสนา) ไม่ใช้ว่าบัญญัติแลสมมติ ฯ เพราะธรรมะเป็นธรรมดา

พระพุทธเจ้าไม่ตั้งขึ้นหรือสร้างขึ้น แลไม่ได้สมมติขึ้น ดังคำว่า "อกฺขาตาโร ตถาคตา" แลความในธรรมนิยามสูตร จึงใช้ว่าแสดง ฯ

ส่วนสิกขาวินัย ยังไม่มีใครจัดตั้งขึ้น เป็นข้อบังคับแลปรับโทษผู้ล่วง, อาสนะก็ยังไม่มีใครจัดตั้งขึ้น เมื่อจัดตั้งขึ้น ท่านจึงใช้ว่าบัญญัติ ฯ

ส่วนสีมาที่ดินมีอยู่แล้ว แต่ยังไม่ได้กำหนดนัดหมายกันว่า ที่เท่านั้น จะเอาเป็นเขตต์ทำสังฆกรรม เมื่อได้กะกำหนดนัดหมายตกลงกันแล้ว ก็เอาเป็นเขตต์สีมา การสมมติภิกษุให้เป็นเจ้าหน้าที่ ก็เช่นเดียวกัน คือภิกษุมีอยู่แล้ว กะกำหนดนัดหมายตกลงกัน ให้ผู้นั้นเป็นเจ้าหน้าที่นั้น อย่างนี้ท่านใช้ว่าสมมติ ฯ

อีกอย่างหนึ่ง พระพุทธเจ้าตรัสว่า "เมื่ออริยมรรคยังไม่ได้บัญญัติ พระตถาคตตรัสรู้ ส่วนภิกษุทั้งหลาย เมื่อใดอริยมรรคได้บัญญัติแล้ว จึงตรัสรู้" ในความเช่นนี้ น่าจะใช้ว่าแสดง แต่ท่านใช้ว่าบัญญัติ เพราะฉะนั้นจึงให้สำเร็จสันนิษฐานว่า บัญญัติในที่นี้ ก็คือจัดระเบียบนั่นเอง บัญญัติอริยมรรค ก็จัดอริยมรรคให้เป็นระเบียบว่า อย่างนี้เป็นสัมมาทิฏฐิ อย่างนี้เป็นสัมมาสังกัปปะเป็นต้น

รวมความว่า เปิดเผยสภาพที่มีอยู่ที่เป็นไปให้ปรากฏเรียกว่า แสดง ฯ แต่งตั้งแลจัดให้เป็นระเบียบเรียกว่าบัญญัติ ฯ ตกลงกันเอาวัตถุที่มีอยู่แล้วให้เป็นอย่างนั้นอย่างนี้ก็ตาม ตั้งชื่อคนตั้งชื่อสิ่งของ ตั้งชื่อกิจการขึ้น เพื่อใช้เรียกให้รู้กันก็ตาม เป็นสมมติ ฯ ไม่รู้เรื่องเหล่านี้ด้วยประการทั้งปวง ชื่อว่าไม่รู้ ฯ รู้แต่ไม่รู้ตามเป็นจริง หรือรู้เพียงพยัญชนะ ไม่รู้อรรถแลยึดถือเป็นจริงเป็นจัง เรียกว่าหลง ฯ แม้รู้ทั้งอรรถทั้งพยัญชนะ แต่ยังติดอยู่ก็ชื่อว่าหลง แต่หลงน้อย ฯ รู้ทั้งอรรถทั้งพยัญชนะตามความเป็นจริงแล้วไม่ยึดถือ แต่ก็คงใช้ คงปฏิบัติไปตามควร เรียกว่ารู้เท่าหรือรู้ประจักษ์ ฯ รู้เท่าหรือรู้ประจักษ์ในอันใด ก็พ้นจากหลงในอันนั้น ฯ

เพียงแต่เอาชื่อที่ท่านเรียกตามอาการ ตามสมมติของภาษาออกเสียเท่านั้น ไม่สำเร็จประโยชน์อะไรได้ เช่นเด็กเล็ก ๆ สัตว์เดียรฉาน แลคนชาวป่า ล้วนแต่ไม่รู้จัก ไม่เคยได้ยินคำว่า นาม รูป ขันธ์ ธาตุ อายตนะ จึงไม่เคยยึดถือชื่อเหล่านั้น

แต่ก็ไม่วิมุตติหลุดพ้น เพราะเขายึดสภาธรรมทั้งก้อนนั้นแลเป็นตัวเป็นตน กลับโง่กว่าผู้รู้ลักษณะอาการของกายที่แยกออกเป็นนามรูป ขันธ์ ธาตุ อายตนะเสียอีก ฯ เพราะฉะนั้นข้อสำคัญไม่ได้อยู่ที่ยึดชื่อเลย อยู่ที่ยึดถือเป็นตัวเป็นเราเป็นของเราต่างหาก ฯ พระพุทธเจ้าทรงแสดงสังขารคือก้อนกายอันนี้ แยกออกตามอาการ เพื่อให้เห็นตามเป็นจริง แลไม่ยึดถือว่าเป็นตัวเป็นเรา ถึงจะเห็นว่าเป็นนามรูป เป็นขันธ์ ธาตุ อายตนะ จริง ไม่ใช่เพียงสมมติ แต่ถ้าไม่ยึดว่าเป็นตัวเป็นเราแล้ว จะเป็นอะไรไป ฯ เหมือนดังบุคคลเห็นคนอื่นเป็นคนอื่น ไม่ใช่เรา เห็นภูเขาต้นไม้ที่มีอยู่ตามธรรมดา ไม่ยึดถือว่าเป็นของเรา ไม่ยินดียินร้าย ไม่อยากได้อยากเสีย ถึงคนอื่นแลภูเขาต้นไม้จะเป็นอย่างไรไป ก็ไม่ต้องเดือดร้อนไปตาม แต่ถ้าไปยึดถือเป็นเราเป็นของเราเข้า ถึงจะเอาชื่อว่าคนแลภูเขาต้นไม้ออกเสีย ก็คงต้องพลอยเดือดร้อนไปตาม เพราะความยึดถืออ้ายก้อนที่ไม่มีชื่อนั้นว่า เป็นเราเป็นของเรา

เหตุกถา

ในสัตว์แลบุคคล เหตุกับผลย่อมรวมกันอยู่อาศัยกันแลกันเป็นไป ผลก็คืออุปาทินนกสังขารหรือจะเรียกว่าสกลกายนี้ก็ตาม ที่แยกออกตามอาการเป็นขันธ์ ๕ ตามที่ปรากฏเห็นกันอยู่เป็นต่าง ๆ กันด้วยประณีตและเลวเป็นต้นเป็นอันมาก ส่วนเหตุก็คือปุญญาภิสังขาร อปุญญาภิสังขารหรืออเนญชาภิสังขารด้วย ฯ สังขารเหล่านี้มีกิเลสคืออวิชชาเป็นปัจจัย แลกิเลสคืออุปาทานเข้ายึดถือ จึงเป็นภพเป็นชาติไปตามอุปาทินนสังขาร ซึ่งมีชรา มรณะ เข้าประจำเผาอยู่เสมอเป็นฝ่ายสมุทัยวาร ได้ในคำว่า "**ปชานาติ สเหตุธมฺมํ** รู้ธรรมพร้อมทั้งเหตุ" เมื่อหมดเหตุคือดับอวิชชาตัณหาอุปาทานแล้ว ภพชาติก็สิ้นไป ชรามรณะอันมีประจำแก่อุปาทินนสังขารก็คงมีคงเป็นไป เป็นธรรมฐิติ ธรรมนิยาม เป็นทุกขสัจจ์ แต่ไม่ทำผู้รู้ให้ต้องแก่ต้องตายไปตามสังขาร เพราะหมดปัจจัยที่เข้าใจผิด (อวิชชา) แลดิ้นรน (ตัณหา) ยึดถือ (อุปาทาน) จึงสิ้นภพ สิ้นชาติ ได้ในคำว่า "**ขยํ ปจฺจยานํ อเวทิ** ได้รู้แจ้งความสิ้นแห่งปัจจัยทั้งหลาย" เมื่อดับอวิชชาทั้งตัณหาอุปาทานแล้ว ทุกขสมุทัยคือตัณหาจึง

ไม่มี ชื่อว่าเป็นอันดับตัณหาพร้อมทั้งมูล (สมูลํ ตณฺหํ อพฺพุยฺห) จึงเป็นทุกขนิโรธ จะเป็นเช่นนั้นได้ ก็เพราะอริยมรรคมีสัมมาทิฏฐิเป็นต้น อันเป็นมรรคสัจจ์ ฯ พระจึงแสดงว่าสัมมาทิฏฐิ รู้จักทุกข์ รู้จักทุกขสมุทัย รู้จักทุกขนิโรธ และรู้จักทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา (มรรค) คือต้องรู้จักตัวเองว่า การดำเนินไปนั้นถูกต้องด้วย ถ้าไม่รู้ตัวเองก็ตกอยู่ในโมหะสายอวิชชา เปรียบเหมือนบุคคลเดินทางไปถึงตำบลหนึ่ง ๆ ก็รู้จักตำบลนั้น ๆ แลก็ต้องรู้จักทางที่ตนเดินมานั้นด้วย ฯ

ทางที่จะพึงดำเนินเพื่อดับตัณหา (ตลอดถึงอวิชชา) คืออริยมรรคมีองค์ ๘ พระแสดงว่าเป็นสังขตะ ซึ่งน่าจะหมายความว่าบุคคลต้องปรุงคือต้องทำให้เกิดขึ้น แม้มีกิริยาคล้ายสังขาร แต่มีอาการตรงกันข้าม คือสังขารปรุงแต่งภพชาติ เพราะมีอวิชชาเป็นปัจจัยเป็นสายอาสวะ ส่วนอริยมรรคทำลายภพชาติเพราะเป็นสายบารมี ฯ อริยมรรคมีองค์ ๘ สงเคราะห์เข้าเป็นศีล สมาธิ ปัญญา. ศีล สมาธิ ปัญญา ไม่ใช่ปัญจขันธ์ซึ่งเป็นกายอันเป็นอุปาทินนสังขารส่วนผล เป็นธรรมขันธ์ส่วนเหตุ แลจะอยู่ที่ไหน ? นึกไม่ได้ว่ามีพระบาลีกล่าวโดยตรงไว้ว่า ศีล สมาธิ ปัญญาอยู่ที่ไหน, นอกจากที่แสดงไว้โดยนัยที่พึงพิจารณา มีพระบาลีว่า "จิตต์พ้นจากอาสวะ" ดังนี้ แลว่า "**วิสงฺขารคตํ จิตฺตํ ตณฺหานํ ขยมชฺฌคา** จิตต์ถึงวิสังขาร เพราะบรรลุความสิ้นตัณหา" กับที่ท่านผู้ร้อยกรองพระคัมภีร์แสดงความย่อไว้ว่า "ศีลอบรมสมาธิ สมาธิอบรมปัญญา ปัญญาอบรมจิตต์ จิตต์ย่อมพ้นจากอาสวะทั้งหลายโดยชอบ" ดังนี้แล้ว ก็ต้องพิจารณาเห็นว่า ตัณหาอยู่ที่จิตต์ ก็เพราะอริยมรรคมีองค์ ๘ สงเคราะห์เข้าเป็นศีล สมาธิปัญญา เมื่อเช่นนี้ ศีล สมาธิ ปัญญา ก็ต้องอยู่ที่จิตต์ จะอยู่ที่อื่นหาได้ไม่ (อนึ่งมีข้อความแสดงถึงจิตต์แลธรรม แยกเป็น ๒ ประเภท คือ โลกิยจิตต์ โลกุตตรจิตต์ โลกิยธรรม โลกุตตรธรรม ดังนี้) ฯ แม้เช่นนี้ก็ต้องอาศัยกายคืออุปาทินนสังขารเป็นเครื่องมือ เปรียบเหมือนคนทำเรือน ก็ต้องอาศัยเครื่องมือเป็นเครื่องทำฉะนั้น ฯ โดยนัยนี้ ศีลแท้ก็คือจิตต์ที่เป็นปกติหรือปกติของจิตต์ จิตต์ที่เป็นศีลนั้นแลแสดงอาการออกมาทางกายทางวาจา ก็เว้นจากโทษต่าง ๆ กายวาจา

จึงเป็นอาการของศีล ถึงสมาธิแลปัญญาก็เป็นเช่นนี้ ฯ ผู้รักษาศีลมุ่งเพียงแต่รักษาทางกายทางวาจา จะรับจากท่านผู้อื่น (ศีลนอก) หรือตั้งวิรัติเจตนาเอง (ศีลใน) ก็ตาม ก็คงเป็นรักษาอาการของศีล จึงเป็นศีลปรามาส แต่ก็เป็นการชอบ ดีกว่าไม่ถือ เพราะเป็นการฝึกหัดเพื่อให้จิตต์เป็นศีลนั่นเอง ฯ

สกลกายคืออุปาทินนสังขาร แยกออกตามอาการเป็นนามรูป ธาตุ ขันธ์ อายตนะนี้ นามก็คืออาการของจิตต์ที่อาศัยรูป รูปก็คือธาตุทั้ง ๔ (หรือทั้ง ๕ เพราะเติมอากาศเข้าด้วย) ที่แบ่งมาจากโอกาสโลกชั่วคราว เมื่อถึงมรณะเพราะผู้ครองออกไปเสียแล้ว ก็กลับเป็นธาตุภายนอกตามเดิมนั่นเอง พระพุทธเจ้าทรงสั่งสอนพระราหุลเป็นต้น ให้พิจารณาธาตุนั้น ๆ ทั้งภายในทั้งภายนอกให้เสมอกันแลให้เห็นว่า "นั่นไม่ใช่ของเรา (เนตํ มม) เราไม่ใช่เป็นนั่น (เนโสหมสฺมิ) นั่นไม่ใช่ตัวของเรา (**น เม โส อตฺตา**) ไม่ใช่ยกเอาชื่อออกเสียหมดแล้ว (สกลกาย) เป็นโลกุตตรธรรม ถ้าเพียงแต่ยกเอาชื่อออกหมดแล้ว เป็นโลกุตตรธรรมจริง ร่างกายของคนตายก็ต้องเป็นโลกุตตรธรรม ถ้าไม่มีใครรู้ใครเห็นก็เน่าเปื่อยไปตามธรรมดา ชื่อว่าโลกุตตรธรรมเน่าเปื่อย ถ้ามีใครเผาหรือฝังก็ชื่อว่าเผาหรือฝังโลกุตตรธรรม ในสัตว์เดียรฉานมันไม่มีสมมติว่านามรูป ธาตุ ขันธ์ อายตนะ เพราะฉะนั้นสกลกายของมันก็ต้องเป็นโลกุตตรธรรม เมื่อเอาก้อนโลกุตตรธรรมที่กล่าวนี้ เป็นศีล สมาธิปัญญา หรือเอาศีล สมาธิ ปัญญา ไว้ที่โลกุตตรธรรมที่กล่าวนี้ ศีล สมาธิ ปัญญา ก็ถูกเผา ถูกฝัง ถูกกิน, ผู้เผา ผู้ฝัง ผู้กินศีล สมาธิ ปัญญา จะเป็นบาปหรือเป็นบุญ ฯ ในสติปัฏฐานสูตรพระผู้มีพระภาคสอนให้พิจารณารู้จักอายตนะภายใน อายตนะภายนอก แลสังโยชน์ที่อาศัยอายตนะทั้ง ๒ นั้นเกิดขึ้น อายตนะภายในก็คืออุปาทินนสังขาร อายตนะภายนอกเป็นอุปาทินนสังขารก็ได้ อนุปาทินนสังขารก็ได้ ที่ได้ประสพ นี้เป็นส่วนวิบาก สังโยชน์เป็นส่วนกิเลสที่ยื่นออกไปข้องไปผูก ได้แก่เจตสิกสังขาร แลตัณหาอุปาทาน อันสืบเนื่องมาแต่อวิชชา ฯ ปัญจอุปาทานขันธ์ คืออุปาทินนสังขารชื่อว่าสักกายะ ฉันทราคะในปัญจอุปาทานขันธ์นั้น น่าจะเป็นสักกายทิฏฐิ ละสักกายทิฏฐิ

ก็คือละฉันทราคะในอุปาทานขันธ์เสียได้ เมื่อละสักกายทิฏฐิเสียได้ (ด้วยอริยมรรคมีองค์ ๘) วิจิกิจฉา สีลัพพตปรามาสก็เป็นอันหมดไปตาม ชื่อว่าละได้ด้วยกัน (ย่อมากไป)

ขอได้โปรดอ่านด้วยวิจารณ์ แลโปรดวิจารณ์ผิดถูกตามกาลามสูตร ฯ

สำเนาจดหมายของพระอุบาลีคุณูปรมาจารย์ ฉะบับที่ ๒

ขอเรียนเจ้าคุณสมเด็จวชิรญาณวงศ์อีกครั้งหนึ่ง

ขอความกรุณาอย่าเห็นว่ากวน ต้องการความช่วยเหลือจริง ๆ ในเรื่องปฏิจจสมุปบาทยังไม่สว่างเป็นแต่เพียงราง ๆ เท่านั้น

อวิชชา	คือ	รูป
สังขาร	คือ	เจตสิก
วิญญาณ	คือ	จิตต์

รวมทั้ง ๓ อาการนี้เป็นนามรูป จัดไว้แผนกหนึ่งอย่างนั้นหรือ ที่นี้กระจายนามรูปเป็นสฬายตนะเป็นต้นบทขึ้นอีก เป็นตัวเหตุให้ผลคือ ผัสสะ เวทนา ตัณหา อุปาทาน ไว้แผนกหนึ่งอย่างนั้นหรือ ภพ ชาติ ชรา มรณะ จัดไว้เป็นผลแผนกหนึ่งจะเป็นอย่างนั้นหรือ ส่วนนามรูปสฬายตนะกับภพชาติจะมีวิเศษต่างกันอย่างไร? ถ้าต่างกัน นามรูปจะมิมีมากเกินไปหรือ ท่านแสดงไว้ว่า "เทฺว ธมฺมา นามญฺจ รูปญฺจ" ดังนี้

ถ้าเป็นอันเดียวกัน ไฉนจึงเป็นปัจจัยแก่กันและกัน? ธรรมทั้ง ๑๒ มีอวิชชาเป็นต้น มีชรามรณะเป็นที่สุดนี้ ท่านแสดงว่าเป็นปัจจยาการ คือ เป็นอาการแห่งปัจจัย เป็นปัจจัยอุดหนุนอะไร ใครเป็นเจ้าของผู้รับปัจจัย ธรรมดาของปัจจัยเป็นแต่อุปการเกื้อหนุนเท่านั้น ดังปัจจัย ๔ ภิกษุเป็นเจ้าของ เป็นเครื่องอุปการแก่ภิกษุ ส่วนปัจจยาการนี้เป็นปัจจัยอุดหนุนธรรมประเภทไหน ถ้าจะเห็นว่าเป็นปัจจัยแก่องค์ปฏิจจสมุปบาทก็ไม่ชอบ เพราะองค์ปฏิจจสมุปบาทเป็นตัวอาการแห่งปัจจัย.

เห็นมีทางวินิจฉัยอยู่ทางเดียวขอหารือ จะพ้องด้วยความเห็นของเจ้าคุณหรือไม่ ขอความกรุณาอย่าเห็นว่ากวน เพราะต้องการรู้จริง ไม่ใช่สุกเอาเผากิน

คือตั้งตัวของเรานี้เป็นเกณฑ์ ยกอวิชชาออกเสีย เหลือนั้นตั้งแต่สังขารถึงชรา มรณะ เป็นชื่อของร่างกายนี้ทั้งสิ้น พวกศึกษารู้อยู่ด้วยกันทั้งหมด ชื่อเหล่านี้เป็นสมมติสัจจ์ทั้งสิ้น เป็นสัญญาอดีต เป็นชาติสมุทัย อวิชชาเป็นธรรมอยู่เหนือปัจจยาการเหล่านี้ต่างหาก จึงเป็นปัจจัยเลี้ยงสมุทัยเหล่านี้ไว้ สมุทัยนี้ชื่อว่าเหตุ จึงสมกับพุทธอุทานว่า "ยโตปชานาติ สเหตุธมฺมํ" คือธรรมกับเหตุขี่คอกันอยู่ คือตัวสมมตินั้นแหละตัวเหตุ ตัวที่ถูกสมมตินั้นแหละเป็นธรรม เหตุดับได้ ธรรมดับไม่ได้ ต่อเมื่อวิชชาซึ่งอยู่เหนือความรู้ทั้งปวงเกิดขึ้น ปราบอวิชชาให้หมดอำนาจไป สมุทัยเหล่านั้นจึงดับตามกันไปหมด เพราะขาดปัจจัยคืออวิชชา จึงสมกับพุทธอุทานว่า "ยโต ขยํ ปจฺจยานํ อเวทิ" ตัวนิโรธหมายเอาตัวของเราเป็นหนึ่ง เป็นศูนย์กลาง ปัจจยาการเป็นอาการของเรานี้เอง เพราะเราเป็นตัวอวิชชาจะควรประการใด

ข้อธรรมที่สมเด็จพระวชิรญาณวงศ์ ฯ วิจารณ์

ปฏิจจสมุปบาทนั้นได้วินิจฉัยและเขียนถวายไปแล้ว เห็นไม่จำต้องวินิจฉัยใหม่ เป็นแต่ในที่นี้นำทางประวัติตามหนังสือที่แสดงเรื่องปฐมสมโพธิมาประกอบด้วย ในหนังสือนั้นแสดงว่า เมื่อพระโพธิสัตว์พิจารณาจับผลสอบเข้าไปหาเหตุ ถึง วิญฺญาณปจฺจยา นามรูปํ นามรูปนี้แหละ มีเพราะวิญญาณเป็นปัจจัยแล้วว่าทรงค้นหาปัจจัยแห่งวิญญาณ ก็ทรงเห็นว่า นามรูปปจฺจยา วิญฺญาณํ วิญญาณมีเพราะนามรูปเป็นปัจจัย เพียงเท่านี้แหละสัตว์ทั้งหลายต้องเกิดด้วย ต้องแก่ ต้องตายด้วย ในตอนนี้ยังไม่แสดงว่าได้ตรัสรู้ ต่อเมื่อทรงน้อมจิตที่บริสุทธิ์เพราะบรรลุฌานไปเพื่ออาสวักขยญาณได้ทรงเห็นอริยสัจจ์ ๒ นัย คือนัยหนึ่ง ตั้งทุกข์เป็นต้นอีกนัยหนึ่ง ตั้งอาสวะเป็นต้น (แทนทุกขอริยสัจจ์) ต่อไป อีก ๓ สัจจ์ แสดงความ

เหมือนกัน คือ { ทุกฺขสมุทัย ทุกฺขนิโรธ ทุกฺขนิโรธคามินีปฏิปทา
อาสวสมุทัย อาสวนิโรธ อาสวนิโรธคามินีปฏิปทา }

เมื่อทรงเห็นดังนี้ จึงสิ้นอาสวะได้ตรัสรู้ดังนี้ ฯ

ส่วนการรู้ธรรม สันนิษฐานเห็นว่าเป็น ๓ อย่าง คือ รู้เพราะฟังจำ ๑ รู้เพราะคิดเห็น ๑ รู้เพราะทำให้แจ้งหรือรู้เพราะหยุดดู. รู้เพราะฟังจำ แลรู้เพราะคิดเห็น เป็นความรู้ออกไปไม่แน่นอน อาจเปลี่ยนแปรได้ รู้เพราะทำให้แจ้งหรือเพราะหยุดดู เป็นความรู้กลับเข้า ย่อมแน่นอนตามชั้น ฯ สภาพหรือธรรมที่รู้ทั้งหมดเรียกปริญเญยยธรรม ส่วนความรู้เรียกว่า ปริญญา ท่านแสดงว่าเป็นราคักขยะ โทสักขยะ โมหักขยะ นี้โดยพระพุทธภาษิตปริยายหนึ่ง ฯ

ในปฏิจจสมุปบาท ท่านไม่ได้พูดถึงจิตต์เลย เพราะฉะนั้นจึงเห็นว่าปฏิจจสมุปบาท ทั้งสายสมุทัย ทั้งสายนิโรธมีที่จิตต์ ฯ สายสมุทัยมีอวิชชาเป็นปัจจัยเดิม สายนิโรธ วิชชาเป็นต้น ฯ เมื่อปัญญาอันเป็นมรรคทำกิจ กำจัดทุปปัญญาเสร็จแล้ว ความรู้ก็เลื่อนเป็นวิชชา (แปลพอให้รู้ความหมายทั่วว่า) ความเข้าใจถูก ๆ กำจัดอวิชชาความเข้าใจผิดให้สิ้นไป เพราะฉะนั้นอวิชชาจะเป็นรูปไม่ได้ ฯ ถ้าอวิชชาเป็นรูป วิชชาก็ต้องเป็นรูปเหมือนกัน เพราะเป็นธรรมชาติตรงกันข้าม อวิชชาเป็นมืด วิชชาเป็นสว่าง จะว่าก้อนกรวดก้อนหินเป็นอวิชชาเพราะไม่รู้ ก้อนกรวดก้อนหินก็ต้องเป็นวิชชา ในเมื่อรู้แลเข้าใจถูก เหมือนดังปุถุชนกับพระอรหันต์ไม่ใช่รูปเป็นปุถุชนหรือเป็นพระอรหันต์ ดังพระพุทธภาษิตแสดงแก่พระวักกลิว่าประโยชน์อะไรด้วยกายเน่าอันนี้ ผู้ใดเห็นธรรม ผู้นั้นเห็นเรา (คือพระพุทธเจ้า) ดังนี้

การกล่าวธรรม ถ้ามุ่งเพียงแต่จะให้แปลก ๆ ก็คิดไปว่าไปได้ แต่พึงสันนิษฐานว่า ถ้าไม่ตรงกับความจริงแล้ว ก็คงเปลี่ยนไปเป็นคราว ๆ และเถียงกันยุ่งเองอยู่ ฯ

ความเห็นเป็นเช่นนี้ จะควรอย่างไรก็แล้วแต่จะโปรด ฯ

ที่วัดบรมนิวาส กรุงเทพฯ

วันที่ ๑๔ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๖๘

ถึง อุบาสกบุญยัง

วันที่ ๑๔ ตุลาคม ฉันได้รับจดหมายของเธอใจความว่า เธอยังสงสัยสติปัฏฐาน ๔ ขอให้ฉันชี้แจง ทราบความตลอดแล้ว การที่เธอสงสัยนั้นเป็นการสมควรยิ่งนัก เพราะสติปัฏฐานเป็นองค์อวัยวะของอริยมรรค ถ้าไม่เข้าใจก็บำเพ็ญมรรคให้เต็มไม่ได้ ขาดมรรคสมังคี จะเอาผลแต่ไหน ฉันจะอธิบายให้ฟัง กายนอก ได้แก่กายของเรานี้เอง. กายใน ได้แก่ธรรมารมณ์ คือ กายนอกนี้แหละ แต่มันเข้าไปเป็นคู่ของใจ เรียกว่าธรรมารมณ์ หลับตาดูก็เห็น. เวทนานอกได้แก่สุขทุกข์อุเบกขาที่อาศัยอารมณ์เกิดขึ้นนี้เอง. เวทนาใน ได้แก่ธรรมารมณ์ คือ เวทนานอกนี่แหละ แต่มันเข้าไปเป็นคู่ของใจเรียกว่าธรรมารมณ์. จิตนอกได้แก่จิต ๘๙ ดวงนั้นเอง. จิตในก็ตัวธรรมารมณ์เหมือนกัน คือจิตนอกนี่แหละ เกิดขึ้นแล้วก็ดับไป แต่มันไม่ดับจริง มันเข้าไปเป็นคู่ของใจ จึงเรียกว่าธรรมารมณ์ ธรรมนอกได้แก่กุศลธรรม อกุศลธรรม อัพยากตธรรมนี้เอง เมื่อกับจากนอกแล้ว เข้าไปเป็นคู่ของใจ เรียกว่าธรรมารมณ์เหมือนกันฯ การเจริญสติปัฏฐานต้องมี ๔ ทุกอารมณ์ เราจะยกกายพิจารณา เวทนาก็อยู่ที่กายนั้น จิตก็กำหนดอยู่ที่กายนั้น และธรรมก็มีอยู่ที่กายนั้น เพราะยกกายขึ้นเป็นประธาน เรียกกายานุปัสสนา แม้ เวทนา จิต ธรรม ก็มีนัยอย่างเดียวกัน สติมีอันเดียว อารมณ์ที่ตั้งของสติมี ๔ คือ กาย เวทนา จิต ธรรม เมื่อเจริญสติปัฏฐานให้เพ่งกายก่อน กายเป็นของหยาบ ถ้าเราเพ่งกายหนักเข้า กายดับกลายเป็นเวทนา คือกายไม่ปรากฏ เหลืออยู่แต่เวทนา ครั้นเราเพ่งเวทนาหนักเข้า เวทนาเป็นของหยาบต้องดับ กลายเป็นจิตต่อไป เมื่อเราเพ่งจิตหนักเข้า จิตดับ คงเหลือแต่ธรรม ธรรมเป็นยอดของสติปัฏฐาน อธิบายว่ากายดับเป็นเวทนา เวทนาดับเป็นจิต จิตดับ

เป็นธรรม ถ้าเป็นธรรมแล้วดับไม่ได้ เพราะเป็นของจริง เป็นตัวสภาวะ ที่ว่าจิตดับหมายจิตที่เกี่ยวกับเจตสิกดับไป จิตที่เหลืออยู่นั้นเป็นธรรม เพ่งธรรมก็คือเพ่งตัวของเรา จะว่าธรรมเพ่งธรรมก็ได้ จะว่าจิตเพ่งจิตก็ได้ จะว่าใจเพ่งใจก็ได้ ฯ อธิบายว่ากายปิดเวทนา เวทนาปิดจิต จิตปิดธรรม. ถ้ากาย เวทนา จิตไม่ดับ ไม่เห็นธรรม ฯ ที่แสดงมานี้สำหรับผู้เจริญสติปัฏฐานจึงจะเข้าใจ เพราะเหตุนั้นถ้าเธอตรวจเห็นแล้วให้ลงมือเจริญ จงนึกอยู่อย่างเดียวว่า 'ให้ใจอยู่ที่ใจ' เท่านี้ก็เป็นอันเจริญสติปัฏฐาน ๔. แต่ให้เจริญไม่กำหนดเวลา ยืน เดิน นั่ง นอน ให้นึกอยู่เสมอ เนื้อความที่แสดงไว้นั้นจักกระจ่างขึ้นตามลำดับฯ คำที่ว่า กาย ก็หมายสกลกายอันนี้ คำที่ว่าเวทนา ก็หมายสกลกายก้อนนี้ คำที่ว่า จิต ก็หมายสกลกายก้อนนี้ คำที่ว่าธรรม ก็หมายสกลกายก้อนเดียวกันนี้ ธรรมนั้นเป็นประธาน หมายสกลกายอันนี้แลเป็นธัมโม ฯ กาย เวทนา จิต ก็เป็นอาการของธรรม ถึงนามรูป ขันธ์ ธาตุ อายตนะ ก็เป็นอาการของธรรมตลอดถึงสติปัฏฐาน สัมมัปปธาน อิทธิบาท พละ โพชฌงค์ อัฏฐังคิกมรรค ก็เป็นอาการของธรรม หรือจะว่าเป็นลักษณะของธรรม หรือจะว่าเป็นกิริยาของธรรมก็ได้ ตัวธรรมมีอันเดียว (อาการมี ๘๔,๐๐๐, ธัมโม อันเดียว) เปรียบเหมือนพานเป็นภาชนะ เอาหมากใส่เข้าก็เป็นพานหมาก เอาดอกไม้ใส่เข้าก็เป็นพานดอกไม้ เอาธูปเทียนใส่เข้าก็เป็นพานธูปเทียนฉันใดก็ฉันนั้น เอาบุญใส่เข้าก็เป็นกุศลธรรม เอาบาปใส่เข้าก็เป็นอกุศลธรรม เอาที่ไม่เป็นบุญเป็นบาปใส่เข้าก็เป็นอัพยากตธรรม ถ้าเธอตรองได้ความแล้วจะสิ้นสงสัยในธรรมทุกประเภท และจักได้รู้จักว่าตัวของเรานี้เองเป็นธรรม ถ้าตัวของเรามีศีล มีสมาธิ มีปัญญา ตัวของเราก็เป็นศีลธรรม สมาธิธรรม ปัญญาธรรม เรียกไปตามอาการ.

พระโพธิวงศาจารย์ (สิริจนฺโท จันทร์)

ขอนอมน้อมมมัสการท่าน

การที่เจ้าคุณชี้แจงแนะนำมา ดิฉันได้เกิดความเลื่อมใสยิ่งขึ้นเป็นอันมาก รู้สึกเป็นลาภมากที่ได้ถึงเจ้าคุณ และได้รับอนุญาตให้เรียนถามได้ ดิฉันขอปวารณาต่อเจ้าคุณด้วยปัจจัยสี่ หรือธุระอันใดมีขอเจ้าคุณได้โปรดบอกให้ทราบ ดิฉันจะได้ช่วยขวนขวายตามความสามารถตลอดชีวิต.

ดิฉันได้ตรองตามที่เจ้าคุณชี้แจงแนะนำมา ได้ความรู้รูปธรรมนามธรรมทั้งปวง ตลอดจนพระนิพพานประชุมพร้อมอยู่ที่สกลกายนี้ เป็นธรรมธาตุ ธรรมธาตุตั้งอยู่ที่ตัวธรรมฐิติตัวปัจจุบัน ธรรมเงื่อนใดที่ไม่ปรากฏ เพราะขาดธรรมนิยามในธรรมเงื่อนนั้น.

ส่วนสติปัฏฐานนั้น เมื่อสติตั้งที่กาย กายก็เป็นอารมณ์ของสติ แล้วพิจารณาเห็นว่าเป็นอาการของความรู้สึกเสวย สติก็ถอยมาที่เวทนา เวทนาก็เป็นอารมณ์ของสติ กายจึงกลายเป็นเวทนาไป แล้วพิจารณาเวทนา เห็นเป็นอาการของจิต สติก็ถอยมาที่จิต จิตคิดรู้ก็เป็นอารมณ์ของสติ เวทนาจึงกลายเป็นจิตไป แล้วพิจารณา เห็นเป็นอาการของความรู้ รู้สึกว่าความรู้มีอยู่ สติก็ถอยมาที่สภาพรู้เป็นธรรม สภาพรู้เป็นธรรมก็เป็นอารมณ์ของสติ จิตก็กลายเป็นธรรมไป เมื่อความรู้เป็นธรรม รู้สึกว่าสภาพรู้มีอยู่เป็นปัจจุบัน และรู้ว่า อดีต อนาคต มีที่ปัจจุบัน, อดีต อนาคตจึงกลายเป็นปัจจุบันไป, จิตเป็นอุเบกขาอยู่กับความรู้สึกเต็มตัว คือสติปัฏฐานประชุมกันเป็นธรรมธาตุ, ธรรมธาตุเป็นตัว, เมื่อพิจารณานามรูปว่า ปรากฏมีได้ที่ธรรมฐิติ ตัวปัจจุบันธรรมแล้ว, กำหนดทุกข์ที่ปัจจุบัน, เห็นอารมณ์ที่ดิ้นที่ส่ายว่า เป็นทุกข์เป็นสมุทัย เป็นตัวธรรมธาตุ, เมื่อธรรมปัจจุบันได้ชัดขึ้น อารมณ์หยุดดิ้น, ตัวถอยมาเป็นธรรมฐิติ, และพิจารณาความที่กำหนดรู้ ทุกข์และสมุทัยว่ารู้ได้ด้วยธรรมนิยามอันเป็นไปในปัจจุบัน, จึงเป็นนิโรธของมรรค, สมุทัยกลายเป็นนิโรธ, ธรรมธาตุเป็นทุกข์ เป็นสมุทัยหรือเป็นศีล, ธรรมฐิติเป็นมรรคหรือเป็น

สมาธิ ธรรมนิยามเป็นนิโรธหรือเป็นปัญญา, แต่ตัวนั้นยังอยู่กับธรรมฐิติ เพราะดับสมุทัยได้ด้วยยึดธรรมฐิติไว้ ความยึดผ่อนให้อ่อนลง เห็นธรรมฐิติเป็นทุกข์ มีความยึดเป็นสมุทัย เป็นอารมณ์ของธรรมนิยาม ตัวธรรมนิยามเป็นความรู้ธรรมธาตุธรรมฐิติ, ธรรมธาตุ ธรรมนิยามก็ต้องมีที่ธรรมฐิติมีอยู่ด้วยกัน, แต่ธรรมนิยามเป็นผู้รู้ ตนก็กลายเป็นธรรมนิยามเป็นนิโรธ, ทุกข์สมุทัยนิโรธ ก็มีที่ปัจจุบันเป็นมรรค, เพราะความยึดติดต่อกัน, ธรรมธาตุก็กลายเป็น **อนิจฺจํ** ธรรมฐิติก็เป็น **ทุกฺขํ**, ธรรมนิยามก็เป็น **อนตฺตา**, ตนจึงกลายเป็น **อนิจฺจํ ทุกฺขํ อนตฺตา**, จึงเข้าใจว่าตนที่อยู่กับธรรมธาตุ ธรรมฐิติ ธรรมนิยามเป็นกามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา, รู้เท่ากามะภาวะ วิภาวะว่า เป็นสภาพธรรมมีอยู่ เป็นธรรมฐิติอย่างนั้นเอง ตนก็กลายเป็นความรู้ความเห็น, ที่เห็นว่าธรรมธาตุ เป็นสภาพธรรมทั้งปวง มีธรรมฐิติเป็นผู้ทรงไว้มีธรรมนิยามเป็นผู้รับรู้, ธรรมธาตุ ธรรมฐิติ ธรรมนิยามก็เป็นสภาพธรรมอันเป็นอยู่ตามส่วนของตนไม่ติดต่อกัน, เพราะความติดต่อกันนั้นเองสังขารจึงปรุงเป็น **อนิจฺจํ ทุกฺขํ อนตฺตา**, เมื่อความยึดอันเป็นเหตุติดต่ออันเป็นอดีต อนาคตไม่มี, ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค ก็เป็นสภาพปรากฏที่ปัจจุบัน, ไม่มีอาการเกิด สังขารปรุงไม่ได้, **อนิจฺจํ ทุกฺขํ อนตฺตา** ก็ต้องกลายเป็นความเที่ยง คือจริงยืนที่อยู่ตามสภาพของธรรม, เป็นสุขเพราะไม่มีใครจะรับทุกข์, เป็นอนัตตาของสภาพสมมติและสภาพวิมุติ, ธรรมธาตุ ธรรมฐิติ ธรรมนิยาม อันสังขารปรุงตนไม่ได้, ตนอันไม่มีอะไรปรุงได้จึงได้ชื่อว่าวิสังขาร, ธรรมธาตุก็คงเป็นศีลขันธ์อยู่อย่างนั้น ธรรมฐิติก็คงเป็นสมาธิอยู่อย่างนั้นธรรมนิยามก็คงเป็นปัญญาอยู่อย่างนั้น, **อนิจฺจํ ทุกฺขํ อนตฺตา** จึงกลายเป็น **นิจฺจํ สุขํ อตฺตา**, ขันธ์ จึงกลายเป็นศีลขันธ์ สมาธิขันธ์, ปัญญาขันธ์ ธรรมธาตุ ก็เป็นสัมมาวาจา สัมมากัมมันโต สัมมาอาชีโว, ธรรมฐิติก็เป็นสัมมาวายาโม สัมมาสติ สัมมาสมาธิ, ธรรมนิยามก็เป็น สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปโป.

ที่ชี้ว่าขันธ์ ๕ ไม่ปะปนกัน แล้วชี้ความรวมกันนั้นประสงค์ความว่า แต่เดิมขันธ์เป็นกิเลส ๆ เป็นขันธ์ ครั้นพิจารณาแยกขันธ์ออกเป็นส่วน ๆ จึงเห็นขันธ์คง

เป็นขันธ์ ครั้นพิจารณาธรรมว่าชี้ลงที่ขันธ์ จึงเห็นขันธ์ประชุมกันเป็นธรรม ธรรมเป็นขันธ์ ที่ยังเป็นห่วงขันธ์นั้น เพราะตนยังอยู่กับขันธ์ สำคัญหมายว่า สีลสมาธิ ปัญญา เป็นตน ติดสีล สมาธิ ปัญญากลับตัวไม่ได้.

ส่วนอดีต อนาคต ที่ว่าดับ เพราะเห็นว่าเป็นของมีที่ปัจจุบัน เป็นสัญญา, เมื่อสัญญาในเรื่องอดีตอนาคตไม่มาปรากฏ ขณะนั้นรู้สึกว่าเป็นปัจจุบัน จึงว่าอดีตอนาคตดับ.

ดิฉันขอเรียนว่า เมื่อความเห็นเป็นเช่นนี้แล้วรู้สึกตนว่าอาศัยเหตุประคองผลยังต้องเป็นกังวลอยู่ จะพิจารณาต่อไป จึงจะทำเหตุให้กลายเป็นผลไปได้ขอเจ้าคุณได้โปรดแนะนำ.

ดิฉันขอถวายนมัสการด้วยความนับถือเป็นอย่างยิ่ง

(พระองค์เจ้าหญิง...............)

ขอถวายพระพร

ความเห็นในธรรมที่ทรงประทานไปนั้น ได้ตรวจตลอดแล้ว เป็นความตรึกตรองละเอียดสุขุม ที่อธิบายสติปัฏฐานนั้นแยบคายดี แต่ครั้นไปถึงธรรมานุปัสสนาชี้ตัวธรรมไม่ออก ความเห็นกลับเสีย จึงแสดงโลกุตรธรรมไม่ได้, ลักษณะของโลกีย์แสดงผลคือทุกข์ซ่อนเหตุคือสมุทัย ลักษณะของโลกุตระแสดงเหตุคือมรรคซ่อนผลคือนิโรธ ที่แสดงธรรมธาตุ ธรรมฐิติ ธรรมนิยาม ให้เป็นเหตุเป็นผลซึ่งกันและกันนั้นยังเป็นสภาพชั้นโลกีย์ ยังแตกใช้ไม่ได้ เพราะเหตุนั้นจึงเป็น **อนิจฺจํ ทุกฺขํ อนตฺตา** คือที่เห็นธรรมธาตุเป็นศีล ธรรมฐิติเป็นสมาธิ ธรรมนิยามเป็นปัญญานั้นเอง เป็นเครื่องหมาย จึงชี้ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค ยังไม่กินใจ, ที่แสดงว่าตนที่อยู่กับธรรมธาตุ ธรรมฐิติ ธรรมนิยาม เป็นกามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา หมายความว่า ธรรมนั้นอันหนึ่ง ตนนั้นอันหนึ่ง เพราะเหตุนั้น จึงเป็นตัณหา เป็นสมุทัยจริงอย่างนั้น.

แต่ทางแห่งพระโยคาวจรทั้งหลายที่ท่านเจริญสติปัฏฐานนั้น เมื่อเวทนา ตัวเจตสิกและจิตตา ตัวจิต แสดงตัวขึ้นได้แล้ว รูปก็ดับ เมื่อสกลกายแสดงตัวเป็น ธรรมธาตุ ธรรมฐิติ ธรรมนิยามได้แล้ว นามก็ดับ **อนิจฺจํ ทุกฺขํ อนตฺตา** เดินตาม ได้เพียงรูปเพียงนามเท่านั้น ส่วนธรรมธาตุ ธรรมฐิติ ธรรมนิยามนั้น เป็นธรรมพ้น จากรูปจากนามแล้ว และเป็นชื่อของอมตธรรมด้วย สติปัฏฐานก็ตรงกับจิต เจตสิก รูป นิพพานในอภิธรรมมัตถสังคหะ ฯ ธรรมธาตุ ธรรมฐิติ ธรรมนิยามนั้น เป็น ไวพจน์กัน ต่างกันแต่ชื่อ ความจริงเป็นอันเดียวกัน จึงเป็นอธิศีล อธิจิต อธิปัญญา เป็นอริยมรรค แสดงตัวคือกายสุจริต วจีสุจริต มโนสุจริต เหนือกุศลกรรมบถด้วย วิถีจิต. เมื่ออริยมรรคแสดงตัวอยู่ทุกเมื่อแล้ว จะต้องประคองผลด้วยเหตุใด เพราะ มรรคย่อมแสดงผลอยู่เอง เช่นเดียวกันกับทุกข์แสดงสมุทัย.

ที่กล่าวว่าเป็นห่วงขันธ์นั้น หมายความว่าขันธ์ ๕ เป็นชื่อของรูปของนาม, ผู้เจริญสติปัฏฐานจนธรรมธาตุ ธรรมฐิติ ธรรมนิยาม แสดงตัวขึ้นได้แล้ว ขันธ์ ๕ จะตั้งอยู่ได้ด้วยอย่างไร ถ้าขันธ์ ๕ ตั้งอยู่ได้ เราก็เป็น ขันธ์ ๕ เท่านั้น หรือไม่ เราก็อันหนึ่ง ขันธ์ ๕ ก็อันหนึ่ง ศีลก็อันหนึ่ง สมาธิก็อันหนึ่ง ปัญญาก็อันหนึ่ง เราผู้รักษาผู้ประพฤติก็อันหนึ่ง ถ้าเป็นอย่างนั้น โลกุตรธรรมก็มีโทษ คือขันธ์เป็น อุปธิกิเลส หรือไม่โลกุตรธรรมก็มีนอกมีใน มีได้มีเสีย มีไปมีมาเท่านั้น.

ในข้อที่ว่า อดีต อนาคตดับนั้น ก็คือหมายความดับแห่งสัญญาอดีตซึ่ง เป็นชาติสมุทัยเท่านั้น คือสภาพของกามาวจรมีลักษณะอย่างนี้ เกิดจริง แก่จริง เจ็บ จริง ตายจริง ฯ เกิด แก่ เจ็บ ตาย เป็นสภาพอันหนึ่ง ๆ ส่วนนี้สภาพโลกีย์ คือ ตัวสัญญาอดีต ได้แก่ที่เราเล่าเรียนจำมาแล้วทั้งนั้น ไม่ใช่วิชาของเรา ไม่ใช่วิชาของ พระ คืออดีต อนาคตมีอาการเกิด มีอาการดับ มีอาการไป มีอาการมา ดังความ เกิดนั้นเป็นอดีตเราเกิดมาเสียแล้ว แก่เจ็บตายเป็นอนาคต คือเราจักไปถึงแก่ ถึงเจ็บ ถึงตายวันหนึ่ง ปัจจุบันก็คือความเป็นอยู่เดี๋ยวนี้ ผู้เห็นปัจจุบันก็คือเอาใจออกจากอดีต อนาคต ผูกไว้ด้วยอารมณ์อันใดอันหนึ่ง ก็เข้าใจว่าอดีตอนาคตดับ ตัวก็อยู่กับธรรม

ที่เป็นปัจจุบัน แต่ปัจจุบันอาการนี้ อดีตเป็นผู้แต่ง คือเป็นผลมาแต่อดีต ส่วนอนาคตนั้น ปัจจุบันเป็นผู้แต่ง อนาคตเป็นผลของปัจจุบัน ความรู้ความเห็นเหล่านี้ เป็นสังขตะมีอวิชชาเป็นปัจจัยทั้งนั้น ไม่พ้นจากตัณหา ๓ ได้ฯ อดีต อนาคต ปัจจุบัน โลกียสภาพ อาการนี้ดับลงได้แล้ว เมื่อใด กังขาวิตรณวิสุทธิก็แสดงตัวได้ เพราะเป็นปัจจุบันธรรมนี้เอง, แต่ปัจจุบันนั้นไม่มีอาการไปอาการมา ปัจจุบันอาการนี้เป็นพระไตรลักษณ์อยู่ในตัว แต่อย่าเข้าพระทัยว่า อนิจฺจํ ทุกฺขํ อนตฺตา เป็นพระไตรลักษณ์ คือปัจจุบันธรรมนั้นเอง มีลักษณะ ๓ คือ อดีตลักษณะหนึ่ง, อนาคตลักษณะหนึ่ง, ปัจจุบันลักษณะหนึ่ง, คืออดีตอนาคตฉายออกไปแต่ปัจจุบัน, ถ้าจะกล่าวโดยโวหารก็คือปัจจุบันแต่งอดีตอนาคต เพราะปัจจุบันเป็นมรรค แต่อย่าเข้าพระทัยว่ามรรคนั้นหมายวิถีจิตอย่างเดียว ต้องพร้อมด้วยสกลกาย จะแบ่งสกลกายออกเป็น ๒ คือ เป็นโลกีย์ส่วนหนึ่ง เป็นโลกุตตรส่วนหนึ่ง เป็นอันไม่ได้, คำที่ว่าสังขตะดับ อย่าเข้าพระทัยว่าสิ้นคิดสิ้นนึก. ความคิดความนึกนั้นเอง ถ้าอวิชชาเป็นปัจจัย ท่านให้ชื่อว่าสังขาร, ความคิดความนึกนั้นเอง ถ้าวิชาเป็นปัจจัย ท่านให้ชื่อว่า สัมมาสังกัปโป. เฉยไม่มีความรู้ ท่านให้ชื่อว่าอุเบกขาญาณวิปยุต เป็นอุเบกขาเวทนา. เฉยมีความรู้ท่านให้ชื่อว่า อุเบกขาญาณสัมปยุตเป็นอุเบกขาสัมโพชฌงค์. ที่สังขารปรุงไม่ได้ด้วยกำลังของลักขณูปนิชฌาน อารัมณูปนิชฌานนั้นไม่เป็นของอัศจจย์นัก. ท่านแสดงไว้ในธรรมคุณว่า บรรดาสังขตธรรมและอสังขตธรรม มีวิราคธรรมเป็นยอด. บรรดาสังขตธรรม มีอัษฎางคิกมรรคเบนยอด. ก็พระอริยมรรคยังเปนสังขตะอยู่ เราจะนั่งกลัวอะไรกัน เราหลีกแต่ปุญญาภิสังขารก็แล้วกัน ที่อาตมภาพแสดงมายืดยาวนี้ ก็เพราะเข้าใจว่า พระเดชพระคุณจะทรงจริงเท่านั้น ความจริงก็ไม่ยากไม่ง่าย พอคิดพอตรองของผู้ต้องการ แต่จะใช้ความคิดความตรองโดยส่วนเดียวเห็นจะไม่ตลอด เพราะทางที่ทรงอยู่นี้อาตมภาพได้เดินเข้าไปติดอยู่แล้วหลายปี เมื่ออาตมภาพจะออกได้จากธรรมนั้น เพราะมีความน้อยใจว่า เราก็ศึกษามามาก ทั้งปฏิบัติก็มาก ความรู้ความเห็นก็ปรุโปร่ง จะพูดหรือจะแต่งหนังสือก็ได้โดยสะดวก แต่อาสวะหรือนิวรณ์ก็ยังรู้สึกว่าทำใจให้เศร้าหมองได้อยู่ อะไรหนอ?

ก็ยังข้องใจอยู่ร่ำไป จึงคิดว่าความรู้ความเห็นที่เรารู้เราเห็นมานี้ เห็นจะผิดไปแน่ เห็นจะใช้ไม่ได้ทีเดียว จึงคิดเลิกถอนทุ่มเทจนหมด ถือว่าเราไม่มีความรู้อะไร ตั้งเจตนาเลิกถอนความรู้ความเห็นของเก่าหมดทีเดียว จับสติปัฏฐานตั้งต้นไปใหม่ อาศัยอานาปานสติเป็นหลักอย่างเดียวจะเกิดความคิดความนึกอะไรไม่เหลียวแล ตั้งกายคตาสติเป็นอารมณ์เท่านั้น แต่ทำอยู่อย่างนั้นนับด้วยเดือนไม่ใช่นับด้วยวัน จนรู้สึกอารมณ์ รู้จักอายตนะที่ต่อ รู้จักสังโยชน์ที่ประสานกันของวัฏฏะ รู้สึกอธิสีล อธิจิต อธิปัญญา รู้สึกสามัคคีธรรมขึ้นด้วยความทำ หาได้จัดได้ปรุงเอาไม่ ปัจจุบันธรรมมีอาการพร้อมด้วยพระไตรลักษณ์นี้จึงแสดงตัว กังขาวิตรณวิสุทธิก็ผุดผ่อง อะไรหนอ ? ก็ดับลงได้ตามชั้นตามภูมิของตน จนวินิจฉัยกามาวจร รูปาวจร อรูปาวจร โลกุตตระได้ในที่เดียวกัน.

พระธรรมธีรราชมหามุนี (สิริจนฺโท จันทร์)

คาถาแปล

ภาค ๑

๑. อนิจฺจา วต สงฺขารา	สังขารทั้งหลายไม่เที่ยงหนอ
อุปฺปาทวยธมฺมิโน	มีความเกิดขึ้นและความเสื่อมไปเป็นธรรมดา
อุปฺปชฺชิตฺวา นิรุชฺฌนฺติ	เกิดขึ้นแล้ว ย่อมดับไป
เตสํ วูปสโม สุโข.	ความระงับแห่งสังขารทั้งหลายนั้นเป็นสุข.
สพฺเพ สตฺตา มรนฺติ จ	สัตว์ทั้งหลายทั้งปวง กำลังตาย
มรึสุ จ มริสฺสเร	แลตายไปแล้ว แลจักตาย
ตเถวาหํ มริสฺสามิ	เราก็จักตายอย่างนั้นเหมือนกัน
นตฺถิ เม เอตฺถ สํสโย.	ความสงสัยในเรื่องตายนี้ ไม่มีแก่เรา.
๒. อจิรํ วตยํ กาโย	ร่างกายนี้ไม่นานหนอ
ปฐวึ อธิเสสฺสติ	จักถมทับแผ่นดิน
ฉุฑฺโฑ อเปตวิญฺญาโณ	เมื่อปราศจากวิญญาณ อันบุคคลทิ้งเสียแล้ว
นิรตฺถํว กลิงฺครํ.	ก็เป็นเหมือนดุ้นฟื้นที่ไม่มีประโยชน์.
๓. อุปนียติ ชีวิตมปฺปมายุํ	ชีวิตคืออายุเป็นของน้อย อันชรานำเข้าไปอยู่เสมอ
ชรูปนีตสฺส น สนฺติ ตาณา,	เมื่อสัตว์อันชรานำเข้าไปเสมอแล้ว สัตว์แลสังขารซึ่งเป็นที่พึ่งช่วยป้องกัน ย่อมไม่มี
เอตํ ภยํ มรเณ เปกฺขมาโน	บุคคลเมื่อพิจารณาเห็นภัยในความตายนั้น
ปุญฺญานิ กยิราถ สุขาวหานิ.	พึงหมั่นทำบุญทั้งหลาย อันจะนำความสุขมาให้เกิด.

๔. อตฺตนาว กตํ ปาปํ	ความชั่วอันบุคคลใดกระทำแล้วด้วยตนเอง
อตฺตนา สงฺกิลิสฺสติ	บุคคลนั้นย่อมเศร้าหมองด้วยตนเอง
อตฺตนา อกตํ ปาปํ	ความชั่วอันบุคคลใดไม่กระทำแล้วด้วยตน
อตฺตนาว วิสุชฺฌติ	บุคคลนั้นย่อมบริสุทธิ์ได้ด้วยตนเอง
สุทฺธิอสุทฺธิ ปจฺจตฺตํ	ความบริสุทธิ์แลความไม่บริสุทธิ์เป็นของจำเพาะตัว
นาญฺโญ อญฺญํ วิโสธเย.	คนอื่นจะพึงทำคนอื่นให้บริสุทธิ์ไม่ได้.
๕. กิจฺโฉ มนุสฺสปฏิลาโภ	ความได้เป็นมนุษย์ อันบุคคลพึงได้แสนยาก
กิจฺฉํ มจฺจาน ชีวิตํ	ชีวิตความเป็นอยู่ของสัตว์ทั้งหลาย อันบุคคลพึงได้แสนยาก
กิจฺฉํ สทฺธมฺมสฺสวนํ	ความได้ฟังพระสัทธรรม อันบุคคลพึงได้แสนยาก
กิจฺโฉ พุทฺธานมุปฺปาโท.	ความเกิดขึ้นแห่งพระพุทธเจ้าทั้งหลาย อันบุคคลพึงได้แสนยาก.
๖. โก นุ หาโส กิมานนฺโท	น่าจะมีความรื่นเริงอะไรหรือ น่าจะมีความเพลิดเพลินอะไรหรือ
นิจฺจํ ปชฺชลิเต สติ	เมื่อโลกคือหมู่สัตว์ อันไฟคือราคะโทสะโมหะเผาลุกโพลงอยู่เป็นนิตย์
อนฺธกาเรน โอนทฺธา	ท่านทั้งหลาย ถูกความมืดคืออวิชชาหุ้มห่อไว้แล้ว
ปทีปํ น คเวสถ.	ทำไมจึงไม่รีบแสวงหาประทีปคือปัญญาเล่า.
๗. กตสฺส นตฺถิ ปฏิการํ	สิ่งใดที่ตนทำไปแล้ว จะทำให้กลับคืนมาไม่ได้
ปเคว ตํ ปริกฺขิตํ	สิ่งนั้นให้ผู้ทำพิจารณาเสียก่อนแล้วจึงทำ
อวิจินฺติยกตํ กมฺมํ	การงานอันผู้ทำไม่ได้พิจารณาเสียก่อน แล้วทำลง

ปจฺฉา ตาปาย วตฺตเต.	มักจะเป็นไปเพื่อความเดือดร้อนเมื่อภายหลัง.
กยิรา เจ กยิราเถนํ	ถ้าจะทำกิจใด ก็พึงทำกิจนั้นจริง ๆ จึงจะดี
เอวนฺตํ ตํ สมิชฺฌติ.	เมื่อเป็นอย่างนี้ กิจนั้น ๆ ก็สำเร็จได้ตามประสงค์
๘. กเรยฺย กิญฺจิ ปาสํสํ	เราทำอะไร ให้ท่านผู้รู้ชมสรรเสริญ
เอวํ นาสฺสานุตปฺปนํ	อย่างนี้จึงจะไม่มีความร้อนใจเมื่อภายหลัง
สมฺมุขา ยาทิสํ จิณฺณํ	คือต่อหน้าคนประพฤติเช่นใด
ปรมฺมุขาปิ ตาทิสํ.	ถึงลับหลังคนก็ประพฤติเช่นนั้น.
๙. ชราธมฺโมมฺหิ	เรามีความแก่เป็นธรรมดา
ชรํ อนตีโต,	ไม่ล่วงพ้นความแก่ไปได้
พฺยาธิธมฺโมมฺหิ	เรามีความเจ็บไข้เป็นธรรมดา
พฺยาธึ อนตีโต,	ไม่ล่วงพ้นความเจ็บไข้ไปได้
มรณธมฺโมมฺหิ	เรามีความตายเป็นธรรมดา
มรณํ อนตีโต,	ไม่ล่วงพ้นความตายไปได้
สพฺเพหิ เม ปิเยหิ มนาเปหิ นานาภาโว วินาภาโว,	เราจะต้องพลัดพรากจากของรักของชอบใจทั้งหลายทั้งสิ้น
กมฺมสฺสโกมฺหิ	เรามีกรรมเป็นของ ๆ ตัว
กมฺมทายาโท	เป็นผู้รับผลของกรรม
กมฺมโยนิ	มีกรรมเป็นกำเนิด
กมฺมพนฺธุ	มีกรรมเป็นเผ่าพันธุ์
กมฺมปฏิสฺสรโณ,	มีกรรมเป็นที่พึ่งอาศัย
ยํ กมฺมํ กริสฺสามิ	เราจักทำกรรมอันใด
กลฺยาณํ วา ปาปกํ วา	ดีหรือชั่ว
ตสฺส ทายาโท ภวิสฺสามิ.	เราจักเป็นผู้รับผลของกรรมอันนั้น.

๑๐. จช ทุชฺชนสํสคฺคํ	ท่านจงหมั่นสละการระคนด้วยชนชั่วเสีย
ภช ปณฺฑิตเสวนํ	ท่านจงหมั่นคบหาสร้องเสพท่านผู้บัณฑิต
กร ปุญฺญมโหรตฺตํ	ท่านจงหมั่นทำบุญ ทั้งกลางวันกลางคืน
สร นิจฺจมนิจฺจตํ.	ท่านจงหมั่นระลึกถึงความที่สังขารทั้งปวง เป็นของไม่เที่ยงให้เห็นเป็นนิตย์เถิด.
๑๑. สทฺธีธ วิตฺตํ ปุริสสฺส เสฏฺฐํ	ศรัทธาความเชื่อ เป็นทรัพย์อันประเสริฐของคนในโลกนี้
ธมฺโม สุจิณฺโณ สุขมาวหาติ	ความชอบอันผู้ใดประพฤติดีแล้ว ย่อมนำความสุขมาให้แก่ผู้นั้น
สจฺจํ หเว สาธุตรํ รสานํ	คำจริงแท้แล เป็นรสดียิ่งกว่ารสทั้งหลาย
ปญฺญาชีวีชีวิตมาหุ เสฏฺฐํ.	นักปราชญ์ทั้งหลาย ได้สรรเสริญชีวิตของบุคคลผู้เป็นอยู่ด้วยปัญญาว่า เป็นชีวิตประเสริฐ.
๑๒. อชฺเชว กิจฺจมาตปฺปํ	ควรรีบทำความเพียรในวันนี้ทีเดียว
โก ชญฺญา มรณํ สุเว	ใครเล่าจะรู้ว่าความตายจะมีมาในวันพรุ่งนี้
น หิ โน สงฺครนฺเตน มหาเสเนน มจฺจุนา.	ความผัดเพี้ยนด้วยพญามัจจุราช ผู้มีเสนาใหญ่นั้น ย่อมไม่ได้เลยทีเดียว.
๑๓. ยถา ทณฺเฑน โคปาโล คาโว ปาเชติ โคจรํ,	คนเลี้ยงโค ย่อมต้อนฝูงโคไปสู่ที่หากินด้วยไม้ตะบอง ฉันใด
เอวํ ชรา จมจฺจุ จ อายุํ ปาเชนฺติ ปาณินํ.	ความแก่แลความตาย ย่อมต้อนอายุของสัตว์ทั้งหลายไปฉันนั้น.
๑๔. โย จ วสฺสตํ ชีเว อปฺปสฺสํ อุทยพฺพยํ,	ก็ผู้ใด เมื่อไม่เห็นความเกิดขึ้นแลความเสื่อมไป พึงเป็นอยู่ตลอดร้อยปี
เอกาหํ ชีวิตํ เสยฺโย ปสฺสโต อุทยพฺพยํ.	ความเป็นอยู่ชั่ววันเดียว ของผู้ที่เห็นความเกิดขึ้นแลความเสื่อมไป ประเสริฐกว่า.

๑๕. โย พาโล มญฺญติ พาลฺยํ	ผู้ใดเป็นพาล แต่ย่อมรู้สึกความที่ตนเป็นพาลได้
ปณฺฑิโต วาปิ เตน โส	ผู้นั้นยังเป็นเหมือนบัณฑิตอยู่บ้าง แม้เพราะเหตุที่รู้สึกตนนั้น
พาโล จ ปณฺฑิตมานี	ก็ผู้ใดเป็นพาล แต่ถือตัวว่าเป็นบัณฑิต
สเว พาโลติ วุจฺจติ.	ผู้นั้นนั่นแหละ ท่านเรียกว่าเป็นพาล.
๑๖. อตฺตาหิ อตฺตโน นาโถ	ตนนั่นแหละ เป็นที่พึ่งของตน
โก หิ นาโถ ปโร สิยา	ผู้อื่นใครเล่า จะเป็นที่พึ่งของตนได้
ปฏิกจฺเจว ตํ กยิรา	บุคคลควรทำกิจนั้นแต่เดิมทีเดียว
ยํ ชญฺญา หิตมตฺตโน	เมื่อรู้ว่าสิ่งใดเป็นประโยชน์แก่ตน
เอตทตฺถมภิญฺญาย	ครั้นรู้ว่าสิ่งนั้นเป็นประโยชน์แก่ตนแล้ว
สทตฺถปสุโต สิยา	พึงเป็นผู้ขวนขวายในประโยชน์ของตน ๆ เถิด
สทตฺถปรมา อตฺถา	ประโยชน์ทั้งหลาย มีประโยชน์ของตนเป็นอย่างยิ่ง
ขนฺตฺยา ภิยฺโย น วิชฺชติ	สิ่งอื่น ๆ ไม่มียิ่งไปกว่าขันติความอดทน
สามญฺเญ สมโณ ติฏฺเฐ	ผู้เป็นสมณะ พึงตั้งอยู่ในธรรมของสมณะ
ปูเรยฺย ธมฺมมตฺตโน	พึงบำเพ็ญธรรมของตน ๆ ให้บริบูรณ์เถิด
อุจฺโจ หิ อุจฺจตํ รกฺขํ	ก็ตนเป็นคนสูง จงรักษาความสูงของตนไว้
คุณวา จาตฺตโน คุณํ	อนึ่ง ผู้มีคุณความดี จงรักษาคุณความดีของตนไว้ให้ดี
สาธุ โข ทุลฺลโภ โลเก	สิ่งที่ดีที่ชอบ หาได้ยากนักในโลก
อสาธุ สุลโภ สทา.	สิ่งที่ไม่ดีไม่ชอบ หาได้ง่ายทุกเมื่อ.
๑๗. ปรวชฺชานุปสฺสิสฺส	เมื่อบุคคลมักคอยตามมองโทษของผู้อื่น
นิจฺจํ อุชฺฌานสญฺญิโน	เป็นผู้คอยแต่เพ่งเล็งโทษคนอื่นอยู่เป็นนิตย์
อาสวา ตสฺส วฑฺฒนฺติ	อาสวะทั้งหลาย ย่อมเจริญแก่บุคคลผู้นั้น

อารา โส อาสวกฺขยา.	บุคคลนั้นเป็นผู้ห่างไกล จากธรรมเป็นที่สิ้นอาสวะ.

๑๘. เผณปิณฺฑูปมํ รูปํ	รูป เปรียบด้วยก้อนแห่งฟองน้ำ
เวทนา ปุพฺพุลูปมา	เวทนา เปรียบด้วยต่อมน้ำ
มรีจิกูปมา สญฺญา	สัญญา เปรียบด้วยพยับแดด
สงฺขารา กทฺทลูปมา	สังขาร เปรียบด้วยต้นกล้วย
มายูปมญฺจ วิญฺญาณํ	และวิญญาณ เปรียบด้วยกลที่คนเล่น
เทสิตาทิจฺจพนฺธุนา.	อันพระพุทธเจ้าผู้เผ่าพันธุ์แห่งกษัตริย์ มีตะบะดั่งพระอาทิตย์ทรงแสดงแล้ว.

๑๙. ภูมิ เว สาธุรูปานํ	ความกตัญญูกตเวที
กตญฺญูกตเวทิตา,	เป็นพื้นใจของคนดีทั้งหลาย
สุทาชฺชโว อโนลีโน	ผู้มีสันดานอันซื่อตรง ย่อมไม่ท้อถอยจับจด
กุพฺพํ ปรมฺมุขา อปิ,	แม้เมื่อทำกิจการในที่ลับหลัง
รกฺขมาโน สโต รกฺเข	เมื่อผู้จะรักษาสิ่งไร ต้องมีสติระวังรักษา
อปฺปตฺโต `โน จ อุลฺลาเป.	อนึ่ง เมื่อไปยังไม่ถึง อย่าพึงเพ้อพูดอวด.

๒๐. มธุวา มญฺญติ พาโล	ความชั่วเมื่อยังไม่ให้ผลเพียงใด คนพาลย่อม-สำคัญความชั่วนั้นว่า เป็นเหมือนน้ำผึ้งเพียงนั้น
ยาว ปาปํ นปจฺจติ,	
ยทา จ ปจฺจติ ปาปํ	ก็ความชั่วย่อมให้ผลเมื่อใด
อถ ทุกฺขํ นิคจฺฉติ.	คนพาลนั้น ย่อมถึงความทุกข์เมื่อนั้น.

๒๑. สพฺเพ สงฺขารา อนิจฺจาติ	เมื่อใด บุคคลพิจารณาเห็นชัดด้วยปัญญาว่า
ยทา ปญฺญาย ปสฺสติ,	สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง
อถ นิพฺพินฺทติ ทุกฺเข	บุคคลนั้นย่อมเบื่อหน่ายในทุกข์เมื่อนั้น
เอส มคฺโค วิสุทฺธิยา.	นั่นแหละเป็นทางแห่งความบริสุทธิ์.

๒๒. สพฺเพ สงฺขารา ทุกฺขาติ	เมื่อใด บุคคลพิจารณาเห็นชัดด้วยปัญญาว่า
ยทา ปญฺญย ปสฺสติ,	สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์

อถ นิพฺพินฺทติ ทุกฺเข	บุคคลนั้นย่อมเบื่อหน่ายในทุกข์เมื่อนั้น
เอส มคฺโค วิสุทฺธิยา.	นั่นแหละเป็นทางแห่งความบริสุทธิ์
๒๓. สพฺเพ ธมฺมา อนตฺตาติ	เมื่อใด บุคคลพิจารณาเห็นชัดด้วยปัญญาว่า
ยทา ปญฺญาย ปสฺสติ,	ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา
อถ นิพฺพินฺทติ ทุกฺเข	บุคคลนั้นย่อมเบื่อหน่ายในทุกข์เมื่อนั้น
เอส มคฺโค วิสุทฺธิยา.	นั่นแหละเป็นทางแห่งความบริสุทธิ์.
๒๔. สพฺเพ สตฺตา มริสฺสนฺติ	สัตว์ทั้งหลายจักตายหมดด้วยกัน
มรณนฺตํ หิ ชีวิตํ	เพราะว่าชีวิตมีความตายเป็นที่สุด
ยถากมฺมํ คมิสฺสนฺติ	สัตว์ทั้งหลายจักเป็นผู้รับผลแห่งบุญแลบาป ไป
ปุญฺญปาปผลูปคา.	ตามกรรมที่ตนทำไว้อย่างไร
นิรยํ ปาปกมฺมนฺตา	หมู่ชนผู้มีการงานอันเป็นบาป ย่อมไปสู่นรก
ปุญฺญกมฺมา จ สุคฺคตึ	ส่วนหมู่ชนผู้มีการงานอันเป็นบุญ ย่อมไปสู่สุคติ
ตสฺมา กเรยฺย กลฺยาณํ	เพราะเหตุนั้น สาธุชนเมื่อจะสร้างสมกรรม อัน
นิจยํ สมฺปรายิกํ.	เกื้อกูลความสุข ณ ภพภายหน้า ก็พึงหมั่นทำแต่
	กรรมอันงามคือกุศลเถิด
ปุญฺญานิ ปรโลกสฺมึ	เพราะว่าบุญย่อมเป็นที่พึ่งของสัตว์ทั้งหลาย ใน
ปติฏฺฐา โหนฺติ ปาณินํ.	โลกเบื้องหน้า.
๒๕. น หิ ธมฺโม อธมฺโม จ	ธรรมความชอบ ๑ อธรรมมิใช่ความชอบ ๑
อุโภ สมวิปากิโน,	ทั้ง ๒ มิได้มีผลเสมอกันเลย
อธมฺโม นิรยํ เนติ	คืออธรรมมิใช่ความชอบ ย่อมนำสัตว์ไปสู่นรก
ธมฺโม ปาเปติ สุคฺคตึ.	ธรรมความชอบ ย่อมยังสัตว์ให้ถึงสุคติ.
๒๖. ธมฺโม หเว รกฺขติ	ความชอบ ย่อมรักษาบุคคลผู้ประพฤติความชอบ
ธมฺมจารึ	ไว้ได้จริง
ธมฺโม สุจิณฺโณ	ความชอบ อันผู้ใดประพฤติดีแล้ว ย่อมนำความ
สุขมาวหาติ	สุขมาให้แก่ผู้นั้น

เอสานิสํโส ธมฺเม สุจิณฺเณ	นี่เป็นอานิสงส์ในความชอบ ที่เขาประพฤติดีแล้ว
น ทุคฺคตึ คจฺฉติ ธมฺมจารี.	ผู้ประพฤติความชอบเป็นอัธยาศัย ย่อมไม่ไปสู่คติอันชั่ว.
๒๗. ธมฺมญฺจเร สุจริตํ	บุคคลควรประพฤติธรรมให้เป็นสุจริต
น ตํ ทุจฺจริตํ จเร	ไม่ควรประพฤติธรรมนั้นให้เป็นทุจริต
ธมฺมจารี สุขํ เสติ อสฺมึ โลเก ปรมฺหิ จ.	บุคคลผู้ประพฤติธรรม ย่อมนอนเป็นสุข ทั้งในโลกนี้แลโลกเบื้องหน้า.
๒๘. ขนฺตี ปรมํ ตโป ตีติกฺขา	ความอดทนคือความทนทาน เป็นตะบะอย่างยิ่ง
นิพฺพานํ ปรมํ วทนฺติ พุทฺธา	พระพุทธเจ้าทั้งหลาย ย่อมตรัสพระนิพพานว่าเป็นธรรมอย่างยิ่ง
น หิ ปพฺพชิโต ปรูปฆาตี	บุคคลผู้ยังมักเบียดเบียฬสัตว์อื่น ย่อมไม่ชื่อว่าบรรพชิตเลย
สมโณ โหติ ปรํ วิเหฐยนฺโต	บุคคลผู้ยังทำสัตว์อื่นให้ลำบากอยู่ ย่อมไม่ชื่อว่าสมณะเลย
สพฺพปาปสฺส อกรณํ	ความไม่ทำบาปทั้งปวง
กุสลสฺสูปสมฺปทา	ความทำกุศลให้สมบูรณ์
สจิตฺตปริโยทปนํ	ความทำจิตต์ของตนให้บริสุทธิ์
เอตํ พุทฺธาน สาสนํ	นี่เป็นคำสอนของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย
อนูปวาโท อนูปฆาโต	ความไม่ติเตียน ความไม่เบียดเบียฬ
ปาฏิโมกฺเข จ สํวโร	แลความระวังในพระปาฏิโมกข์
มตฺตญฺญุตา จ ภตฺตสฺมึ	แลความเป็นผู้รู้จักประมาณในภัตตาหาร
ปนฺตญฺจ สยนาสนํ	อนึ่งที่นอนแลที่นั่งอันเงียบสงัด
อธิจิตฺเต จ อาโยโค	แลการหมั่นประกอบความเพียรในอธิจิตต์
เอตํ พุทฺธาน สาสนนฺติ.	นี่เป็นคำสอนของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย แลฯ

คาถาแปล

ภาค ๒

๒๙. อจฺจยนฺติ อโหรตฺตา	คืนแลวันล่วงไปๆ
ชีวิตํ อุปรุชฺฌติ	ชีวิตย่อมรุกร้นเข้ามา
อายุ ขียติ มจฺจานํ	อายุของสัตว์ทั้งหลาย ย่อมสิ้นไป
กุนฺนทีนมิโวทกํ.	เหมือนน้ำแห่งแม่น้ำน้อย.
๓๐. อโห อนิจฺจา สงฺขารา	โอ สังขารทั้งหลายไม่เที่ยง
เตกาลิกา อสณฺฐิตา	เป็นไปในกาลทั้ง ๓ ไม่ตั้งอยู่ได้
สกาลา กาลิกา สพฺเพ	ล้วนเป็นไปชั่วยุค เป็นไปชั่วคราว
หุตฺวา หุตฺวา น โหนฺติ เต.	สังขารเหล่านั้น มีแล้วๆ ก็ไม่มีเล่า.
๓๑. สพฺเพ สตฺตา มริสฺสนฺติ	สัตว์ทั้งหลาย จักตายด้วยกันทั้งสิ้น
มรณนฺตํ หิ ชีวิตํ	เพราะชีวิตมีความตายเป็นที่สุด
ชรมฺปิ ปตฺวา มรณํ	แม้อยู่ได้ถึงชรา ก็ต้องตาย
เอวํธมฺมา หิ ปาณิโน.	เพราะสัตว์ทั้งหลายมีอย่างนี้เป็นธรรมดา.
๓๒. ทหรา จ มหนฺตา จ	ทั้งเด็ก ทั้งผู้ใหญ่
เย พาลา เย จ ปณฺฑิตา	ทั้งคนโง่ ทั้งคนฉลาด
สพฺเพ มจฺจุวสํ ยนฺติ	ย่อมไปสู่อำนาจของความตายหมด
สพฺเพ มจฺจุปรายนา.	มีความตายเป็นที่ไปในเบื้องหน้าหมดทุกคน.
๓๓. อปฺปมายุ มนุสฺสานํ	อายุของสัตว์ทั้งหลายมีน้อย
หิเฬยฺย นํ สุโปริโส	สาธุชนพึงดูหมิ่นชีวิตอันน้อยนั้นเสีย
จเรยฺยาทิตฺตสีโสว	ควรประพฤติเป็นเหมือนคนมีศีรษะอันไฟไหม้
นตฺถิ มจฺจุสฺส นาคโม.	เพราะมัจจุราชจะไม่มาถึง เป็นอันไม่มี.

๓๔. เปกฺขตํเยว ญาตีนํ	แลดูเถิด หมู่ญาติกำลังเผ้ามอง
ปสฺส ลาลปฺปตํ ปุถุ,	คร่ำครวญอยู่เป็นอันมาก
เอกเมโกว มจฺจานํ	มฤตยูก็นำผู้ตายไปคนเดียว
โควชฺโฌ วิย นิยฺยติ.	เหมือนโคที่เขานำไปฆ่าฉะนั้น.
๓๕. ชีรนฺติ เว ราชรถา สุจิตฺตา	แม้แต่ราชรถอันวิจิตรดีแล้ว ยังรู้จักชำรุด
อโถ สรีรมฺปิ ชรํ อุเปติ	อนึ่ง สรีระก็ย่อมเข้าถึงซึ่งชรา
สตญฺจ ธมฺโม น ชรํ อุเปติ	แต่ธรรมของสัตบุรุษ หาเข้าถึงซึ่งชราไม่
สนฺโต หเว สพฺภิ ปเวทยนฺติ.	สัตบุรุษเท่านั้นแล ย่อมยังสัตบุรุษด้วยกันให้รู้ชัดได้.
๓๖. เนสา สภา ยตฺถ น สนฺติ สนฺโต	ที่ใดไม่มีคนดี ที่นั้นไม่ชื่อว่าสภา
สนฺโต น เต เย น วทนฺติ ธมฺมํ	คนใดไม่กล่าวเป็นธรรม คนนั้นไม่ชื่อว่าคนดี
ราคญฺจ โทสญฺจ ปหาย โมหํ	คนที่ละราคะโทสะโมหะ
ธมฺมํ วทนฺตา จ	กล่าวเป็นธรรม .
ภวนฺติ สนฺโต.	นั่นแหละชื่อว่าเป็นคนดี.
๓๗. สทฺธาย สีเลน จ โย	บุคคลใดย่อมเจริญมากด้วย ศรัทธา ศีล
ปวฑฺฒติ, ปญฺญาย	ปัญญา บริจาค แลสุตะ ทั้งสองฝ่าย คือทั้ง
จาเคน สุเตน จูภยํ,	โลกียและโลกุตตร
โส ตาทิโส สปฺปุริโส	บุคคลเห็นปานนั้น เป็นสัตบุรุษ
วิจกฺขโณ	มีปรีชา
อาทียติ สารมิเธว	ย่อมถือเอาได้ซึ่งสาระแห่งตน ใน
อตฺตโน.	โลกนี้นี่แหละ.

๓๘. ยถา ยถา ยตฺถ ลเภถ	ตนจะพึงได้ประโยชน์ ด้วยประการ
อตฺถํ	ใดๆ ณ ที่ใด
ตถา ตถา ตตฺถ	ก็ควรบากบั่นด้วยประการนั้นๆ
ปรกฺกเมยฺย	ณ ที่นั้น
สเจ ปชาเนยฺย อลพฺภเนยฺโย มยา วา อญฺเญน วา เอส อตฺโถ.	ถ้ารู้ว่าประโยชน์นั้น อันเราหรือผู้อื่นยังไม่ได้.
๓๙. น ปเรสํ วิโลมานิ	ไม่ควรมองดูความผิดของผู้อื่น
น ปเรสํ กตากตํ	ไม่ควรมองดูกิจที่คนอื่นทำแล้วแลยังไม่ได้ทำ,
อตฺตโน ว อเวกฺเขยฺย กตานิ อกตานิ จ.	พึงมองดูแต่กิจที่ตนทำแล้ว แล ยังไม่ได้ทำเท่านั้น.
๔๐. อกฺโกเธน ชิเน โกธํ	พึงชนะความโกรธด้วยความไม่โกรธ.
อสาธุํ สาธุนา ชิเน	พึงชนะความไม่ดีด้วยความดี
ชิเน กทริยํ ทาเนน	พึงชนะคนตระหนี่ด้วยการให้
สจฺเจนาลิกวาทินํ.	พึงชนะคนขี้ปดด้วยความสัตย์.
๔๑. อาโรคฺยา ปรมา ลาภา	ความไม่มีโรคเป็นลาภอย่างยิ่ง
สนฺตุฏฺฐี ปรมํ ธนํ	ความสันโดษเป็นทรัพย์อย่างยิ่ง
วิสฺสาสา ปรมา ญาตี	คนคุ้นเคยกัน เป็นญาติอย่างยิ่ง
นิพฺพานํ ปรมํ สุขํ.	พระนิพพานเป็นสุขอย่างยิ่ง.
๔๒. นตฺถิ ราคสโม อคฺคิ	ไฟเสมอด้วยราคะไม่มี
นตฺถิ โทสสโม คโห	เคราะห์เสมอด้วยโทสะไม่มี
นตฺถิ โมหสมํ ชาลํ	ตาข่ายเสมอด้วยโมหะไม่มี
นตฺถิ ตณฺหาสมา นที.	แม่น้ำเสมอด้วยตัณหาไม่มี.
๔๓. นตฺถิ ฌานํ อปญฺญสฺส	ความพินิจย่อมไม่มีแก่ผู้หาปัญญามิได้

นตฺถิ ปญฺญา อฌายิโน	ปัญญาเล่าย่อมไม่มีแก่ผู้ไม่พินิจ
ยมฺหิ ฌานญฺจ ปญฺญา จ	ความพินิจ ๑ ปัญญา ๑ มีในผู้ใด
ส เว นิพฺพานสนฺติเก.	ผู้นั้นแหละ อยู่ในที่ใกล้พระนิพพาน
๔๔. สทฺธาย ตรติ โอฆํ	สาธุชนย่อมข้ามโอฆะได้ด้วยศรัทธา
อปฺปมาเทน อณฺณวํ	ย่อมข้ามอัณณพได้ด้วยความไม่ประมาท
วิริเยน ทุกฺขมุจฺเจติ	ย่อมล่วงทุกข์ได้เพราะความเพียร
ปญฺญาย ปริสุชฺฌติ.	ย่อมบริสุทธิ์ได้ด้วยปัญญา.
๔๕. น เต กามา ยานิ จิตฺรานิ โลเก	อารมณ์ที่วิจิตรงดงามเหล่าใดในโลก อารมณ์เหล่านั้นมิได้เป็นกาม
สงฺกปฺปราโค ปุริสสฺส กาโม	ความกำหนัดอันเกิดจากความดำรินี่แหละ เป็นกามของคนเรา
ติฏฺฐนฺติ จิตฺรานิ ตเถว โลเก	อารมณ์ที่วิจิตรงดงามในโลก ก็ตั้งอยู่อย่างนั้นเอง
อเถตฺถ ธีรา วินยนฺติ ฉนฺทํ.	เมื่อความจริงเป็นอย่างนี้ นักปราชญ์ทั้งหลาย จึงทำลายเสียได้ ซึ่งความพอใจในกามนั้น.
๔๖. อทฺทสํ กาม เต มูลํ	เหวยเจ้ากาม ข้าได้เห็นรากเง่าของเจ้าแล้ว
สงฺกปฺปา กาม ชายสิ	แน่ะเจ้ากาม เจ้าย่อมเกิดจากความดำรินี่เองแหละ
น ตํ สงฺกปฺปยิสฺสามิ	ข้าจักไม่ดำริถึงเจ้า
เอวํ กาม น โหหิสิ.	เฮ้ยเจ้ากาม เมื่อเป็นอย่างนี้ เจ้าจักมีไม่ได้.
๔๗. กุมฺโมว องฺคานิ สเก กปาเล	เต่าหดอวัยวะไว้ในกระดองของตน ฉันใด
สโมทหํ ภิกฺขุ มโนวิตกฺเก	ภิกษุสะกดวิตกในใจไว้ฉันนั้น

อนิสฺสิโต อญฺญมเหฐยาโน	ไม่อาศัยอะไร ๆ มิได้เบียดเบียฬผู้อื่นใดให้เดือนร้อน
ปรินิพฺพุโต นูปวเทยฺย	เป็นผู้ดับกิเลสหมด ไม่พึงพูด
กญฺจิ.	กระทบซึ่งใคร ๆ.
๔๘. อปฺปมาทรตา โหถ	ท่านทั้งหลายจงยินดีในความไม่ประมาท
สจิตฺตมนุรกฺขถ	จงตามรักษาจิตต์ของตนไว้
ทุคฺคา อุทฺธรถตฺตานํ	จงถอนตนขึ้นจากหล่มที่ถอนได้ยาก
ปงฺเก สนฺโนว กุญฺชโร	เหมือนกุญชรตกหล่มแล้ว ถอนตนขึ้นจากหล่มได้ฉะนั้น.
๔๙. มคฺคานฏฐงฺคิโก เสฏฺโฐ	ทางประกอบด้วยองค์ ๘ ประการ ประเสริฐที่สุดกว่าทางทั้งหมด
สจฺจานํ จตุโร ปทา	บทสี่คืออริยสัจจ์ ประเสริฐที่สุดกว่าสัจจะทั้งหมด
วิราโค เสฏฺโฐ ธมฺมานํ	วิราคธรรม ประเสริฐที่สุดกว่าธรรมทั้งหมด
ทิปทานญฺจ จกฺขุมา.	พระตถาคตผู้มีพระจักษุ ประเสริฐกว่าเทวดามนุษย์ แลสัตว์ ๒ เท้าทั้งหมด.
๕๐. ยถาปิ อญฺญตรํ พีชํ	เหมือนอย่างพืชชนิดใดชนิดหนึ่ง
เขตฺเต วุตฺตํ วิรูหติ,	ที่เขาหว่านลงแล้วในนา ย่อมงอกขึ้น,
ปฐวีรสญฺจ อาคมฺม	เพราะอาศัยรสแผ่นดินกับยางในพืช
สิเนหญฺจ ตทูภยํ.	ทั้ง ๒ ประการนั้น ฉันใด.
๕๑. เอวํ ขนฺธา จ ธาตุโย	ขันธ์ ธาตุ แลอายตนะ ๖ เหล่านี้
ฉ จ อายตนานิเม	อาศัยเหตุเกิดขึ้นแล้ว ก็ฉันนั้น
เหตุํ ปฏิจฺจ สมฺภูตา,	
เหตุภงฺคา นิรุชฺฌเร	เพราะเหตุสลาย ก็ย่อมดับไป.
๕๒. อากาเสว ปทํ นตฺถิ	เหมือนรอยเท้าย่อมไม่มีในอากาศ

สมโณ นตฺถิ พาหิโร	สมณะภายนอก ย่อมไม่มี
สงฺขารา สสฺสตา นตฺถิ	สังขารที่เที่ยง ย่อมไม่มี
นตฺถิ พุทฺธานมิญฺชิตํ.	ความหวั่นไหวของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย ย่อมไม่มี.
๕๓. กึ นุ สตฺโตติ ปจฺเจสิ	ทำไม ท่านเชื่อว่าสัตว์มีหรือ
มาร ทิฏฺฐิคตํ นุ เต	แน่ะมาร นั่นเป็นทิฏฐิความเห็นของท่านต่างหาก
สุทฺธสงฺขารปุญฺโชยํ	นี้เป็นกองสังขารล้วน ๆ
นยิธ สตฺตูปลพฺภติ.	อันใคร ๆ ย่อมหาสัตว์ไม่ได้ ในกองสังขารล้วน ๆ นี้เลย.
๕๔. ยถา หิ องฺคสมฺภารา โหติ สทฺโท รโถ อิติ,	เหมือนอย่างว่า เพราะรวมเครื่องสัมภาระที่เป็นอวัยวะของรถจึงมีเสียงปรากฏว่ารถ ฉันใด,
เอวํ ขนฺเธสุ สนฺเตสุ โหติ สตฺโตติ สมฺมติ	เมื่อขันธ์ทั้งหลายยังมีอยู่ ก็ย่อมมีสมมติว่า "สัตว์" ฉันนั้น.
๕๕. ทุกฺขมว หิ สมฺโภติ	อันที่จริงทุกข์เท่านั้นเองเกิดขึ้น
ทุกฺขํ ติฏฺฐติ เวติ จ	ทุกข์นั่นเองตั้งอยู่แลเสื่อมไป
นาญฺญตฺร ทุกฺขา สมฺโภติ	นอกจากทุกข์ ไม่มีอะไรเกิดขึ้น
นาญฺญตฺร ทุกฺขา นิรุชฺฌติ.	นอกจากทุกข์ ไม่มีอะไรดับ.
๕๖. ยถา ยถา นิชฺฌายติ	ผู้มีปัญญาเพ่งพิจารณาโดยชอบ
โยนิโส อุปปริกฺขติ,	ด้วยประการใด ๆ,
ริตฺตกํ ตุจฺฉกํ โหติ	เบญจขันธ์ร่างกายย่อมเป็นของว่างเป็นของเปล่า
โย นํ ปสฺสติ โยนิโส.	ปรากฏแก่ผู้ที่เห็นโดยชอบ ด้วยประการนั้น ๆ.

๕๗. สุทฺธํ ธมฺมสมุปฺปาทํ	เมื่อสาธุชนกำลังพิจารณาเห็นว่า
สุทฺธํ สงฺขารสนฺตตึ	ความเกิดขึ้นแห่งธรรมล้วน ๆ
ปสฺสนฺตสฺส ยถาภูตํ	เป็นความสืบต่อแห่งสังขารล้วน ๆ ตามความเป็นจริง
น ตํ ภยํ โหติ คามณิ.	ดูก่อนคามณิ เพราะเหตุนั้นความกลัวนั้น ๆ ย่อมไม่มี.
๕๘. ติณกฏฺฐสมํ โลกํ	เมื่อใด สาธุชนพิจารณาเห็นโลก
ยทา ปญฺญาย ปสฺสติ,	ด้วยปัญญาว่า เสมอกันกับหญ้าหรือไม้,
น อญฺญํ ปฏฺฐเย กิญฺจิ	เมื่อนั้น ก็จะไม่พึงปรารถนาอะไร ๆ อย่างอื่นเลย
อญฺญตฺร อปฺปสนฺธิยา.	นอกจากนิพพานธาตุ อันไม่สืบต่อชาติภพ.
๕๙. มุญฺจ ปุเร มุญฺจ ปจฺฉโต	ท่านจงปล่อยข้างหน้า จงปล่อยข้างหลัง
มชฺเฌ มุญฺจ ภวสฺส ปารคู	จงปล่อยท่ามกลาง แล้วจะถึงฝั่งแห่งภพ
สพฺพตฺถ วิมุตฺตมานโส	ท่านมีใจปล่อยได้แล้วหมดสิ้น
น ปุน ชาติชรํ อุเปหิสิ.	จักไม่เข้าถึงซึ่งชาติแลชราอีกต่อไป.
๖๐. เอตฺตกานมฺปิ ปาฐานํ	เพราะรู้เนื้อความแห่งพระบาลี
อตฺถํ อญฺญาย สาธุกํ	แม้มีประมาณเท่านี้ดีแล้ว
ปฏิปชฺเชถ เมธาวี	ชีวิตจักไม่เปล่าประโยชน์ด้วยประการใด
อโมฆํ ชีวิตํ ยถา ตํ.	ปราชญ์พึงปฏิบัติด้วยประการนั้น เทอญ. ฯ

คาถาแปล

ภาค ๓

๖๑. อนิมิตฺตมนญฺญาตํ	ชีวิตของสัตว์ทั้งหลายในโลกนี้
มจฺจานํ อิธ ชีวิตํ,	ไม่มีอะไรเป็นเครื่องกำหนดหมาย ใคร ๆ ก็รู้ไม่ได้ ว่าจะดับเมื่อไรกัน,
กสิรญฺจ ปริตฺตญฺจ	ชีวิตนั้น ทั้งเป็นไปโดยยากเย็นทั้งเป็นของน้อย
ตญฺจ ทุกฺเขน สํยุตํ.	ทั้งยังประกอบด้วยทุกข์อีกเล่า.
๖๒. น หิ โส อุปกฺกโม อตฺถิ	ความเพียรอันเป็นเหตุไม่ตาย แห่งสัตว์ทั้งหลาย
เยน ชาตา น มิยฺยเร,	ผู้เกิดมาแล้ว ย่อมไม่มีเลย
ชรมฺปิ ปตฺวา มรณํ	แม้อยู่ได้จนถึงชราก็ต้องตาย
เอวํธมฺมา หิ ปาณิโน.	เพราะสัตว์ทั้งหลายมีอย่างนี้เป็นธรรมดา.
๖๓. ผลานมิว ปกฺกานํ	ภัยเพราะต้องหล่นในเวลาเช้าของผลไม้ที่สุกแล้ว
ปาโต ปตนโต ภยํ,	ฉันใด
เอวํ ชาตาน มจฺจานํ	ภัยเพราะต้องตายแน่ ของสัตว์ทั้งหลายผู้เกิดมา
นิจฺจํ มรณโต ภยํ.	แล้ว ก็ฉันนั้น.
๖๔. ยถาปิ กุมฺภการสฺส	ภาชนะดินทั้งหลาย อันนายช่างหม้อ
กตา มตฺติกภาชนา	ทำแล้ว ล้วนมีความแตกเป็นที่สุด
สพฺเพ เภทปริยนฺตา,	แม้ฉันใด
เอวํ มจฺจาน ชีวิตํ.	ชีวิตของสัตว์ทั้งหลาย ก็ฉันนั้น.
๖๕. นครํ ยถา ปจฺจนฺตํ	เมืองที่ตั้งอยู่สุดแดน อันชนทั้งหลาย
คุตฺตํ สนฺตรพาหิรํ,	รักษาแล้ว ทั้งภายในแลภายนอก ฉันใด
เอวํ โคเปถ อตฺตานํ	ท่านทั้งหลายจงรักษาตน ฉันนั้น

ขโณ มา โว อุปจฺจคา	ขณะคราว อย่าได้ล่วงท่านทั้งหลายไปเสีย
ขณาตีตา หิ โสจนฺติ	เพราะว่าชนทั้งหลาย อันขณะคราวล่วงไปเสียแล้ว
นิรยมฺหิ สมปฺปิตา.	ย่อมโศกเศร้า เต็มแน่นกันอยู่ในนิรยาบาย.
๖๖. อตฺตา หเว ชิตํ เสยฺโย	ชนะตนนั้นแลประเสริฐ
ยา จายํ อิตรา ปชา	ชนะประชาชนนอกนี้ ไม่ประเสริฐเลย,
อตฺตทนฺตสฺสโปสสฺส	เมื่อคนทรมานตนแล้ว
นิจฺจํ สญฺญตจาริโน	ประพฤติระวังตัวอยู่เป็นนิตย์
เนว เทโว น คนฺธพฺโพ	เทวดา คนธรรพ์ มาร กับพรหม
น มาโร สห พฺรหฺมุนา	ไม่อาจทำความชนะ ของคนเห็น
ชิตํ อปชิตํ กยิรา	ปานนั้น ให้แพ้ได้เลย.
ตถารูปสฺส ชนฺตุโน.	
๖๗. โย สหสฺสํ สหสฺเสน	ทหารใดชนะกองทหารในสงคราม
สงฺคาเม มานุเส ชิเน,	ตั้งล้านคนก็ตาม
เอกญฺจ เชยฺยมตฺตานํ	แต่ผู้ใด พึงชนะตนคนเดียวได้ผู้นั้นแล ชื่อว่า
ส เว สงฺคามชุตฺตโม.	เป็นผู้สูงสุดกว่าทหารผู้ชนะในสงคราม.
๖๘. อยสาว มลํ สมุฏฺฐิตํ	สนิมเกิดจากเหล็ก ครั้นตั้งขึ้นจากเหล็กแล้ว
ตทุฏฺฐาย ตเมว ขาทติ,	ย่อมกัดเหล็กนั้นเอง ฉันใด
เอวํ อติโธนจารินํ	กรรมของตนเอง ย่อมนำบุคคลผู้ประพฤติล่วงเลย
สานิ กมฺมานิ นยนฺติ ทุคฺคตึ.	ปัญญาเป็นเครื่องชำระจิตต์ ไปสู่ทุคคติฉันนั้น
๖๙. หีนํ ธมฺมํ น เสเวยฺย	ผู้ดี ไม่ควรเสพธรรมอันเลวทราม
ปมาเทน น สํวเส	ไม่ควรอยู่ด้วยความประมาท
มิจฺฉาทิฏฺฐึ น เสเวยฺย	ไม่ควรเสพมิจฉาทิฏฐิ
น สิยา โลกวฑฺฒโน.	ไม่ควรเป็นคนรกโลก.

๗๐. อุฏฺฐาเนนปฺปมาเทน	ผู้มีปรีชาควรทำเกาะคืออรหัตตผล
สญฺญเมน ทเมน จ	ซึ่งห้วงน้ำคือโอฆะท่วมไม่ได้ ด้วยความหมั่น ๑
ทีปํ กยิราถ เมธาวี	ด้วยความไม่ประมาท ๑ ด้วยสำรวมระวัง ๑
ยํ โอโฆ นาภิกีรติ.	ด้วยความปราบปรามใจ ๑.
๗๑. ยมฺหิ สจฺจญฺจ ธมฺโม จ	สัจจะ ๑ ธัมมะ ๑ ความไม่เบียดเบียฬ ๑
อหึสา สญฺญโม ทโม,	ความสำรวมระวัง ๑ ความปราบใจ ๑ มีในผู้ใด,
ส เว วนฺตมโล ธีโร	ผู้นั้นแล เป็นนักปราชญ์ มีมลทินโทษคายออกแล้ว
โส เถโรติ ปวุจฺจติ.	ผู้นั้น เราเรียกว่าเป็นผู้หลักผู้ใหญ่.
๗๒. อตฺตทตฺถํ ปรตฺเถน	คนดีไม่ควรทำประโยชน์ของตนให้เสื่อมไป
พหุนาปิ น หาปเย.	เพราะประโยชน์ของผู้อื่นแม้มาก
อตฺตทตฺถมภิญฺญาย	เมื่อรู้จักประโยชน์ของตนแล้ว
สทตฺถปฺปสุโต สิยา.	ควรรีบขวนขวายในประโยชน์ของตนเถิด
๗๓. อตฺตนา โจทยตฺตานํ	ท่านจงเตือนตนด้วยตนเอง
ปฏิมํเสตมตฺตนา	ท่านพึงพิจารณาตนนั้นด้วยตนเอง
โส อตฺตคุตฺโต สติมา	ท่านมีสติรักษาตัวดีแล้ว
สุขํ ภิกฺขุ วิหาหิสิ.	จักอยู่สบาย นะภิกษุ.
อตฺตา หิ อตฺตโน นาโถ	เพราะว่าตนเป็นที่พึ่งของตน
อตฺตา หิ อตฺตโน คติ	เพราะว่าตนเป็นคติของตน
ตสฺมา สญฺญมยตฺตานํ	เพราะเหตุนั้น ท่านจงสงวนตน
อสฺสํ ภทฺรํว วานิโช.	เหมือนพ่อค้าม้าถนอมม้าตัวดีไว้ฉะนั้นเถิด.
๗๔. ยาทิสํ วปเต พีชํ	คนหว่านพืชเช่นใดไว้
ตาทิสํ ลภเต ผลํ	ย่อมได้ผลเช่นนั้น
กลฺยาณการี กลฺยาณํ	คนทำเหตุดี ก็ย่อมได้ผลดี

ปาปการี จ ปาปกํ	คนทำเหตุชั่ว ก็ย่อมได้ผลชั่ว
ปวุตฺตํ ตาต เต พีชํ	แน่ะพ่อ (เหมือน) พืชใดๆ อันท่านหว่านไว้แล้ว
ผลํ ปจฺจนุโภสฺสสิ.	ท่านก็จักได้เสวยผลแห่งพืชนั้น ๆ.
๗๕. สพฺพทานํ ธมฺมทานํ ชินาติ	ธรรมทาน ย่อมชนะทานทั้งปวง
สพฺพรสํ ธมฺมรโส ชินาติ	รสแห่งพระธรรม ย่อมชนะรสทั้งปวง
สพฺพรตึ ธมฺมรติ ชินาติ	ความยินดีในพระธรรม ย่อมชนะความยินดีทั้งปวง
ตณฺหกฺขโย สพฺพทุกฺขํ ชินาติ.	ความสิ้นไปแห่งตัณหา ย่อมชนะทุกข์ทั้งปวง.
๗๖. โยคา เว ชายเต ภูริ	ปัญญาย่อม เกิดเพราะความหมั่นประกอบแท้
อโยคา ภูริสงฺขโย	ความหมดสิ้นไปแห่งปัญญา เพราะไม่หมั่นประกอบ
เอตํ เทฺวธาปถํ ญตฺวา ภวาย วิภวาย จ,	เมื่อรู้ทางทั้งสอง เพื่อความเจริญ และความเสื่อมของปัญญานี้แล้ว
ตถตฺตานํ นิเวเสยฺย ยถา ภูริ ปวฑฺฒติ.	ปัญญาจะเจริญมากอย่างใด ควร ตั้งตนไว้อย่างนั้นเถิด.
๗๗. สนฺตกาโย สนฺตวาโจ สนฺตมโน สุสมาหิโต วนฺตโลกามิโส ภิกฺขุ	ภิกษุมีกายสงบ มีวาจาสงบ มีใจสงบตั้งมั่น มีเหยื่อในโลกคาย ออกแล้ว
อุปสนฺโตติ วุจฺจติ,	เรากล่าวว่าเป็นผู้สงบระงับ.
๗๘. นิราสตฺตี อนาคเต	สาธุชนผู้ปฏิบัติ ไม่มีใจข้องคิดอยู่ในอารมณ์ที่ยังไม่มาถึง
อตีตํ นานุโสจติ	ย่อมไม่ตามเศร้าโศกถึงอารมณ์ที่ล่วงเลยไปแล้ว
วิเวกทสฺสี ผสฺเสสุ	มีปกติเห็นสงัดว่างในผัสสะทั้งหลาย
ทิฏฺฐีสุ จ น นิยฺยติ.	อันกิเลสชักนำไปไม่ได้ ในเรื่องทิฏฐิความเห็น-ผิดทั้งหลาย

๗๙. สุญฺโต โลกํ อเวกฺขสฺสุ โมฆราช สทา สโต อตฺตานุทิฏฺฐึ อูหจฺจ	ดูก่อนโมฆราช ท่านจงมีสติพิจารณาเห็นซึ่งโลก โดยความเป็นของว่างเปล่าทุกเมื่อเถิด ท่านถอนอัตตานุทิฏฐิ ความตามเห็นเป็นตัวตนได้แล้ว
เอวํ มจฺจุตฺตโร สิยา เอวํ โลกํ อเวกฺขนฺตํ มจฺจุราชา น ปสฺสติ.	จะพึงข้ามมัจจุราชได้ ด้วยปฏิบัติอย่างนี้ มัจจุราชจะไม่เห็นซึ่งท่าน ผู้พิจารณาเห็นซึ่งโลก ตามความเป็นจริงอย่างนี้.
๘๐. อุโภสุ อนฺเตสุ วิเนยฺย ฉนฺทํ	สาธุชนผู้ปฏิบัติ พึงกำจัดเสียซึ่ง ความพอใจในที่สุดโต่งทั้ง ๒ ข้าง
ผสฺสํ ปริญฺญาย อนานุคิทฺโธ	กำหนดรอบรู้ซึ่งผัสสะ แล้วไม่ ตามกำหนัดผัสสะทั้งหลาย
ยทตฺตครหี ตทกุรุพฺพมาโน	ติเตียนตนเพราะข้อใด เป็นไม่ทำ ข้อนั้น
น ลิปฺปตี ทิฏฺฐสุเตสุ ธีโร.	เป็นผู้รู้ ไม่ติดอยู่ในรูปที่ได้เห็นแล้ว แลเสียงที่ได้ฟังแล้ว.
๘๑. สญฺญํ ปริญฺญาย วิตเรยฺย โอฆํ	สาธุชนกำหนดรอบรู้สัญญาแล้ว พึงข้ามโอฆะได้
ปริคฺคเหสุ มุนิ โนปลิตฺโต	เป็นมุนี ไม่ติดอยู่ในอารมณ์ที่ หวงแหน
อพฺพุฬฺหสลฺโล จรมปฺปมตฺโต	มีลูกศรถอนขึ้นได้แล้วเที่ยวไป ไม่ ประมาท
นาสึสตี โลกมิมํ ปรญฺจ.	ย่อมไม่ปรารถนาซึ่งโลกนี้แลโลกอื่น.
๘๒. สิญฺจ ภิกฺขุ อิมํ นาวํ สิตฺตา เต ลหุเมสฺสติ เฉตฺวา ราคญฺจ โทสญฺจ	ดูก่อนภิกษุ ท่านจงวิดซึ่งเรือลำนี้ เรือลำนี้ท่านวิดแล้ว จักถึงเร็ว ท่านตัดราคะแลโทสะได้แล้ว

ตโต นิพฺพานเมหิสิ.	แต่นั้นก็จักถึงซึ่งพระนิพพาน.
๘๓. เย ทุกฺขํ นปฺปชานนฺติ	ชนเหล่าใด ย่อมไม่รู้จักทุกข์
อโถ ทุกฺขสฺส สมฺภวํ	แลเหตุที่เกิดแห่งทุกข์,
ยตฺถ จ สพฺพโส ทุกฺขํ	แลธรรมเป็นที่ดับไม่เหลือแห่งทุกข์
อเสสํ อุปรุชฺฌติ.	โดยประการทั้งปวง,
ตญฺจ มคฺคํ น ชานาติ	แลไม่รู้จักทาง อันให้ถึงซึ่งธรรม
ทุกฺขูปสมคามินํ	เป็นที่สงบระงับทุกข์นั้น,
เจโตวิมุตฺติหีนา เต	ชนเหล่านั้นเป็นผู้เสื่อม จากเจโต
อโถ ปญฺญาวิมุตฺติยา,	วิมุตติแลปัญญาวิมุตติ
อภพฺพา เต อนฺตกฺริยาย	ชนเหล่านั้นเป็นผู้อาภัพ เพื่อกระทำซึ่งที่สุดทุกข์
เต เว ชาติชรูปคา.	ชนเหล่านั้นแล ย่อมเข้าถึงซึ่งชาติแลชรา.
๘๔. เย จ ทุกฺขํ ปชานนฺติ	ก็ชนเหล่าใดย่อมรู้จักทุกข์
อโถ ทุกฺขสฺส สมฺภวํ,	แลเหตุที่เกิดแห่งทุกข์,
ยตฺถ จ สพฺพโส ทุกฺขํ	แลธรรมเป็นที่ดับไม่เหลือแห่งทุกข์
อเสสํ อุปรุชฺฌติ,	โดยประการทั้งปวง
ตญฺจ มคฺคํ ปชานนฺติ	แลรู้จักทาง อันให้ถึงซึ่งธรรมเป็น
ทุกฺขูปสมคามินํ.	ที่สงบระงับแห่งทุกข์นั้น.
เจโตวิมุตฺติสมฺปนฺนา	เป็นผู้ถึงพร้อมแล้ว ด้วยเจโต-
อโถ ปญฺญาวิมุตฺติยา,	วิมุตติแลปัญญาวิมุตติ
ภพฺพา เต อนฺตกฺริยาย	ชนเหล่านั้นเป็นผู้สมควร เพื่อกระทำซึ่งที่สุดทุกข์
เต ชาติชรูปคา.	ชนเหล่านั้น เป็นผู้ไม่เข้าถึงชาติแลชรา.
๘๕. นามรูปมิทํ ทุกฺขํ	นามแลรูปนี้ เป็นทุกข์
ตณฺหาวิชฺชา สมุทฺทโย	ตัณหาแลอวิชชา เป็นสมุทัย

นิโรโธ ตาสํ นิโรโธ	ความดับแห่งตัณหาแลอวิชชานั้น เป็นนิโรธ
มคฺโค สิกฺขาตฺตยํ ภเว.	สิกขาทั้ง ๓ เป็นมรรค.
๘๖. อปฺปปมาโท อมตํ ปทํ	ความไม่ประมาท เป็นทางแห่งความไม่ตาย
ปมาโท มจฺจุโน ปทํ	ความประมาท เป็นทางแห่งความตาย
อปฺปมตฺตา น มิยฺยนฺติ	คนไม่ประมาท ชื่อว่าย่อมไม่ตาย
เย ปมตฺตา ยถา มตา	คนเหล่าใดประมาท คนเหล่านั้นก็เหมือนคนตายแล้ว
ปมาทํ ภยโต ทิสฺวา	ครั้นเห็นความประมาทโดยความเป็นภัย
อปฺปมาทญฺจ เขมโต	และเห็นความไม่ประมาทโดยความปลอดภัยแล้ว
ภาเวถฏฺฐงฺคิกํ มคฺคํ	พึงบำเพ็ญอริยมรรคมีองค์ ๘ ประการเกิด
เอสา พุทฺธานุสาสนี ติ.	นี้ เป็นพระพุทธานุสาสนี ฉนี้แล. ฯ

ภาค ๔

อจฺจยนฺติ อโหรตฺตา ชีวิตํ อุปรุชฺฌติ

วันคืนล่วงไป ๆ ชีวิตก็กระชั้นเข้าไปทุกขณะ

อปฺปกญฺจิทํ ชีวิตมาหุ ธีรา อสฺสสฺสตํ วิปริณามธมฺมํ

นักปราชญ์ทั้งหลายกล่าวว่า ชีวิตนี้ช่างน้อยยิ่งนัก ไม่ยืนยงคงที่ มีแต่ความแปรปรวนไปเป็นธรรมดา

น ทีฆมายุํ ลภเต ธเนน น จาปิ วิตฺเตน ชรํ วิหนฺติ

ไม่มีใครที่จะได้อายุยืนยาว เพราะทรัพย์สินเงินทอง ไม่มีใครที่จะล่วงพ้นความชราไปได้ เพราะสมบัติพัสดุสถาน

อุปนียติ ชีวิตมปฺปมายุํ ชรูปนีตสฺส น สนฺติ ตาณา

ชีวิตและอายุอันมีประมาณเล็กน้อยนี้ กระชั้นความตายเข้าไปทุกที เมื่อถูกชราพาเข้าไปหาความตายแล้ว เป็นอันไม่มีใครและอะไรจะช่วยต่อต้านได้เลย

จตุนฺนํเยวุปาทาย รูปํ สมฺโภติ ปาณินํ

อาศัยธาตุทั้งสี่ คือ ดิน น้ำ ไฟ ลม เท่านั้นควบคุมกันอยู่ รูปกายของคนและสัตว์จึงเป็นอยู่ได้

ยโต จ รูปํ สมฺโภติ ตตฺเถว อุปคจฺฉติ

รูปกายนี้ก่อเกิดขึ้นจากสิ่งใด เวลาแตก—ดับ ก็วกกลับไปเป็นสิ่งนั้นตามเดิม

สุภโต มญฺญติ พาโล อวิชฺชาย ปุรกฺขโต

คนเขลาถูกอวิชาความไม่รู้จริงกำบังไว้แล้ว จึงยังสำคัญร่างกายโดยความเป็นของงดงาม

ปริชิณฺณมิทํ รูปํ โรคนิทฺธํ ปภงฺคุณํ

ร่างกายนี้เป็นของร่วงโรยได้ เป็นรวงรังของโรค เป็นของเปื่อยยุ่ยง่าย

ภิชฺชติ ปูติสนฺเทโห มรณนฺตํ หิ ชีวิตํ

ที่ชุมรุมแห่งของบูดเน่านี้ ย่อมแตกแยกออกไปได้ มิวันใดก็วันหนึ่ง เพราะชีวิตมีความตายเป็นที่สุด

อปฺปมาโท อมตํ ปทํ ปมาโท มจฺจุโน ปทํ

ความไม่ประมาทเป็นทางแห่งความไม่ตาย ความประมาทเป็นทางแห่งความตาย

อปฺปมตฺตา น มิยฺยนฺติ เย ปมตฺตา ยถา มตา

คนพวกที่ไม่ประมาทย่อมไม่มีวันตาย คนพวกที่ประมาทก็คล้ายกับตายแล้ว

อตฺตา หิ อตฺตโน นาโถ โก หิ นาโถ ปโร สิยา

ที่พึ่งของตนก็คือตนนั่นแหละ คนอื่นใครเล่าจะเอาเป็นที่พึ่งได้ตลอดไป

อุทกํ หิ นยนฺติ เนตฺติกา อุสุการา นมยนฺติ เตชนํ
ทารุํ นมยนฺติ ตจฺฉกา อตฺตานํ ทมยนฺติ ปณฺฑิตา

คนขุดเหมืองก็ไขน้ำ ช่างศรก็ดัดลูกศร ช่างไม้ก็แต่งไม้ บัณฑิตทั้งหลายก็ย่อมฝึกฝนทรมานตน

อตฺตนา หิ สุทนฺเตน นาถํ ลภติ ทุลฺลภํ

เพราะว่าถ้าฝึกฝนตนดีแล้ว ย่อมได้ที่พึ่งซึ่งหาได้โดยยาก

อนฺธภูโต อยํ โลโก ตนุเกตฺถ วิปสฺสติ

โลกนี้มืดมลอนธการ น้อยคนนักที่จักเห็นแจ้งในโลกนี้ได้

อนฺธกาเรน โอนทฺธา ปทีปํ น คเวสถ

ท่านถูกความมืดห้อมล้อมไว้ ทำไมจึงไม่แสวงหาความสว่างเล่า

นตฺถิ ปญฺญา สมา อาภา ปญฺญา โลกสฺมิ ปชฺโชโต

แสงสว่างอะไรที่จะเสมอด้วยปัญญาเป็นไม่มี เพราะปัญญาเป็นแสงสว่างในโลก

อคฺคํ ปญฺญาพลํ วรํ ปญฺญาย ปริสุชฺฌติ

กำลังคือปัญญาเป็นกำลังเลิศ คนจะบริสุทธิ์ได้ก็ด้วยปัญญา

ปญฺญาพเลนุปตฺถมฺโภ อตฺถํ วินฺทติ ปณฺฑิโต

บัณฑิตอันกำลังคือปัญญาอุดหนุนแล้ว ย่อมประสพซึ่งความเจริญ

โยเธถ มารํ ปญฺญาวุเธน ชิตญฺจ รกฺเข อนิเวสโน สิยา

พึงผจญมารด้วยอาวุธคือปัญญา พึงรักษาแนวรบที่ชะนะไว้ให้ได้ และไม่พึงยับยั้งอยู่เพียงนั้น

อุยฺยุญฺชนฺติ สติมนฺโต น นิเกเต รมนฺติ เต
ท่านผู้มีสติย่อมก้าวหน้าออกไป ไม่ยินดีพอใจในถิ่นที่อยู่อาศัยเดิม

หํสาว ปลฺลลํ หิตฺวา โอกโมกํ ชหนฺติ เต
ท่านสละละทิ้งอาลัยอาวรณ์เสียได้ เหมือนฝูงหงส์ทอดทิ้งสระบัวไปฉะนั้น

หํสา อาทิจฺจปเถ ยนฺติ อากาเส ยนฺติ อิทฺธิยา
ฝูงหงส์ย่อมบินร่อนไปในทางโคจรแห่งดวงอาทิตย์ ท่านผู้มีฤทธิ์ก็เหินระเห็ดไปได้ในอากาศ

นิยฺยนฺติ ธีรา โลกมฺหา เชตฺวา มารํ สวาหนนฺติ
เหล่านักปราชญ์ผู้มีปัญญา ชะนะมารกับทั้งพลพาหน์ได้แล้ว ต่างก็ยาตราล่องหนหายไปจากโลก กระนั้นแล ฯ

ภาค ๕

สาธุ สมฺพหุลา ญาติ อปิรุกฺขา อรญฺญชา
มีญาติมากพรั่งพร้อมเป็นการดี แม้ต้นไม้ทั้งหลายที่เกิดในป่าก็ฉันนั้น

วาโต วหติ เอกฏฺฐํ พฺรหนฺตมฺปิ วนปฺปติ
ต้นไม้จ้าวป่าแม้ต้นใหญ่ แต่ขึ้นอยู่โดดเดี่ยว ยังถูกลมหอบไปได้

โย ปุพฺเพ กตกลฺยาโณ อกา โลเก สุทุกฺกรํ
ผู้ใดทำความดีไว้ในปางก่อน ผู้นั้นชื่อว่าทำสิ่งที่ทำได้ยากในโลก

ปจฺฉา กยิรา น วา กยิรา อจฺจนฺตํ ปูชนารโห
ภายหลังจะทำอีกหรือไม่ทำก็ตาม ก็เป็นผู้ควรแก่การบูชาเป็นที่สุด

โย ปุพฺเพ กตกลฺยาโณ กตญฺญู มนุพุชฺฌติ
ผู้ใดมีความดีอันท่านทำให้ในปางก่อน มีประโยชน์อันท่านทำให้ในปางก่อน แล้วรู้จักคุณ

อตฺถา ตสฺส ปวฑฺฒนฺติ เย โหนฺติ อภิปตฺถิตา
ประโยชน์ทั้งหลายที่เขาปรารถนา ย่อมเจริญแก่เขา

น หิ สพฺเพสุ ฐาเนสุ ปุริโส โหติ ปณฺฑิโต

ในที่ทั่วไป จะเป็นบัณฑิตแต่ผู้ชายเท่านั้นก็หามิได้

อิตฺถีปิ ปณฺฑิตา โหติ ตตฺถ ตตฺถ วิจกฺขณา

แม้ผู้หญิงที่มีปัญญาเห็นประจักษ์ในเรื่องราวนั้น ๆ ก็เป็นบัณฑิตได้เหมือนกัน

ยสํ ลทฺธาน ทุมฺเมโธ อนตฺถํ จรติ อตฺตโน

คนทรามปัญญา ได้รับยศแล้ว ประพฤติเสื่อมเสียแก่ตน

อตฺตโน จ ปเรสญฺจ หึสาย ปฏิปชฺชติ

ซ้ำยังปฏิบัติในทางเบียดเบียฬตนและผู้อื่นด้วย

อสเมกฺขิตกมฺมนฺตํ ตุริตาภินิปาตินํ

ตานิ กมฺมานิ ตปฺเปนฺติ อุณฺหํ วชฺโฌหิตํ มุเข

การงานนั้น ย่อมเผาผลาญคนที่ไม่พิจารณาการงาน ด่วนเอาแต่ได้ เหมือนของร้อนที่อมไว้ในปากฉะนั้น

น ปเรสํ วิโลมานิ น ปเรสํ กตากตํ

ถ้อยคำร้าย ๆ ของเขา เราไม่ควรขอดไว้ในใจ เรื่องของเขา เขาทำหรือไม่ทำ เราก็ไม่ควรใส่ใจ

อตฺตโน ว อเวกฺเขยฺย กตานิ อกตานิ จ

เรื่องของตนนั่นแหละ อะไรทำแล้ว อะไรยังไม่ได้ทำ นี่แหละควรใส่ใจแท้

อจฺจุคฺคตา อติพาลตา อติเวลํ ปภาสิตา

วาจา หนติ ทุมฺเมธํ ติตฺติรํ วาสิวสฺสิตํ

ถ้อยคำที่เกินไป ที่รุนแรงไป ที่พูดผิดเวลา ย่อมฆ่าคนทรามปัญญาเสีย เหมือนเสียงนกกระทา ฆ่านกกระทาที่ขันนักฉะนั้น

อสาตํ สาตรูเปน ปิยรูเปน อปฺปิยํ

สิ่งที่ไม่น่าชื่นใจ ลวงคนประมาทไว้อยู่ ด้วยท่วงทีของสิ่งที่น่าชื่นใจ สิ่งที่ไม่น่ารักลวงคนประมาทไว้อยู่ด้วยท่วงทีของสิ่งที่น่ารัก

ทุกฺขํ ทุกฺขสฺส รูเปน ปมตฺตมติวตฺตติ

สิ่งที่เป็นทุกข์ ลวงคนประมาทไว้อยู่ ด้วยท่วงทีของสิ่งที่เป็นสุข

สพฺเพ สงฺขารา อนิจฺจา สังขารทุกสิ่งทุกอย่าง ล้วนแล้วแต่ไม่เที่ยงแท้

สพฺเพ สงฺขารา ทุกฺขา สังขารทุกสิ่งทุกอย่าง ล้วนแล้วแต่เป็นทุกข์

สพฺเพ ธมฺมา อนตฺตาติ ทุกสิ่งทุกอย่าง ล้วนแล้วแต่ไม่เป็นตัวเป็นตน แล

ภาค ๖

กาฬปกฺเข ยถา จนฺโท หายเต ว สุเว สุเว

กาฬปกฺขูปโม ราช อสตํ โหติ สมาคโม

แสงจันทร์ในข้างแรมมีแต่หรี่ลง ๆ ทุกวัน ๆ ฉันใด สมาคมกับอสัตบุรุษคือคนไม่ดี ก็เปรียบได้กับแสงจันทร์ในข้างแรม คือมีแต่ทำให้เสื่อมสิ้น

สุกฺกปกฺเขว ยถา จนฺโท วฑฺฒเต ว สุเว สุเว

สุกฺกปกฺขูปโม ราช สตํ โหติ สมาคโม

แสงจันทร์ในข้างขึ้น เปล่งแสงสว่างขึ้นทุกวัน ๆ ฉันใด สมาคมกับสัตบุรุษคือคนดี ก็เปรียบได้กับแสงจันทร์ในข้างขึ้น คือมีแต่ทำให้เจริญรุ่งเรืองขึ้น

อคฺคีว ติณกฏฺฐมฺหิ โกโธ ยสฺส ปปวฑฺฒติ

นิหิยฺยติ ตสฺส ยโส กาฬปกฺเขว จนฺทิมา

ความโกรธของผู้ใดเจริญขึ้น เหมือนเพลิงติดที่กองหญ้าและไม้ เกียรติยศของผู้นั้นมีแต่เสื่อมสิ้น เหมือนแสงจันทร์ในข้างแรม

อนินฺโท ธูมเกตูว โกโธ ยสฺสูปสมฺมติ

อาปูรติ ตสฺส ยโส สุกฺกปกฺเขว จนฺทิมา

ความโกรธของผู้ใดระงับเสียได้ เหมือนเพลิงหมดเชื้อมอดแล้ว เกียรติยศของผู้นั้นมีแต่เพื่องฟู เหมือนแสงจันทร์ในข้างขึ้น

ฉนฺทา โทสา ภยา โมหา โย ธมฺมํ อติวตฺตติ

นิหิยฺยติ ตสฺส ยโส กาฬปกฺเขว จนฺทิมา

ผู้ใดละเมิดธรรม เพราะชอบเพราะชังเพราะขลาดเพราะเขลา เกียรติยศของผู้นั้นมีแต่เสื่อมสิ้น เหมือนแสงจันทร์ในข้างแรม

ฉนฺทา โทสา ภยา โมหา โย ธมฺมํ นาติวตฺตติ
อาปูรติ ตสฺส ยโส สุกฺกปกฺเขว จนฺทิมา

ผู้ใดไม่ละเมิดธรรม เพราะชอบเพราะชังเพราะขลาดเพราะเขลา เกียรยศของผู้นั้นมีแต่จะเพื่องฟู เหมือนแสงจันทร์ในข้างขึ้น

จนฺทนํ สีตลํ โลเก ตโต จนฺทิว สีตลํ
จนฺทนจนฺทสีตมฺหา สาธวากฺยํ สุภาสิตํ

ไม้จันทน์เป็นของเย็นชื่นในโลก แต่แสงจันทร์ยังเย็นรื่นกว่า ส่วนวาจาสุภาษิตของสาธุชน ยิ่งชุ่มชื่นกว่าความเย็นของไม้จันทน์และแสงจันทร์

โย จ ปุพฺเพ ปมชฺชิตฺวา ปจฺฉา โส นปฺปมชฺชติ
โสมํ โลกํ ปภาเสติ อพฺภา มุตฺโตว จนฺทิมา

ผู้ใดผู้หนึ่ง เมื่อก่อนเคยประมาท ภายหลังกลับตัวได้ไม่ประมาท ผู้นั้นชื่อว่าทำโลกนี้คือตัวเองให้รุ่งเรือง เหมือนดวงจันทร์พ้นแล้วจากหมอกเมฆฉะนั้น

สพฺโพ ว อาทิตฺโต โลโก สพฺโพ โลโก วิธูปิโต
สพฺโพ ปชฺชลิโต โลโก สพฺโพ โลโก ปกมฺปิโต

โลกร้อนระอุอยู่ทั่วทุกแห่ง โลกเป็นควันอยู่ทั่วทุกแหล่ง โลกเป็นดุจเพลิงแลบอยู่ทั่วทุกด้าน โลกประหวั่นปั่นป่วนอยู่ทั่วทุกทิศ

สุขสฺสานนฺตรํ ทุกฺขํ ทุกฺขสฺสานนฺตรํ สุขํ
สุขํ วา ยทิวา ทุกฺขํ นิยตํ กิร ลพฺภติ

ทุกข์เกิดในลำดับแห่งสุข สุขเกิดในลำดับแห่งทุกข์ สุขหรือทุกข์สองประการนี้ ต้องได้รับแน่เป็นธรรมดา

ทุกฺขํ สุขสฺส รูเปน ปมตฺตมติวตฺตติ
ทุกฺขเมว หิ สมฺโภติ ทุกฺเข โลโก ปติฏฺฐิโต

ทุกข์ลวงคนประมาทไว้ด้วยเค้าแห่งความสุข ทุกข์เท่านั้นเกิดขึ้น โลกตกอยู่ในกองทุกข์

ชาตสฺส มรณํ โหติ ชาโต ทุกฺขานิ ปสฺสติ
นิพฺพานคมนํ มคฺคํ ขิปฺปเมว วิโสธเย

ความตายมีอยู่แก่คนเกิด เกิดแล้วก็ประสพทุกข์ต่าง ๆ พึงเร่งหาทางไปสู่พระนิพพานให้บริสุทธิ์เถิด

สพฺเพ ธมฺมา อนตฺตาติ ยทา ปญฺญาย ปสฺสติ
อถ นิพฺพินฺทติ ทุกฺเข เอส มคฺโค วิสุทฺธิยา ติ

เมื่อใดเห็นด้วยปัญญาว่า ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา เมื่อนั้นก็เบื่อหน่ายในทุกข์ ข้อนี้เป็นทางแห่งความบริสุทธิ์ แล ฯ

ภาค ๗

อุปนียติ ชีวิตมปฺปมายุ ชรูปนีตสฺส น สนฺติ ตาณา

ชีวิตและอายุอันมีประมาณเล็กน้อยนี้ กระชั้นความตายเข้าไปทุกที เมื่อถูกชราพาเข้าไปหาความตายแล้ว เป็นอันไม่มีใครและอะไรจะช่วยต่อต้านได้เลย

อญฺญาย ธมฺมํ หทยํ มนญฺจ โสกา มหนฺตาปิ น ตาปยนฺติ

สาธุชนผู้รู้เท่าทันธรรมดาเช่นนี้แล้ว ถึงความโศกเศร้าจะใหญ่หลวง ก็ไม่ทำให้จิตใจเดือดร้อนได้

อติว ครุภูตมฺปิ กายยนฺตมิทํ มโน

ธรรมดาจิต ย่อมยังสรีรยนต์แม้เป็นของหนักนัก ให้เป็นไปได้ตามความปรารถนา

ยถิจฺฉายปวตฺเตติ ทารุยนฺตํ ยถา นโร

ฉันเดียวกับคนชักหุ่นยนตร์ ให้กระดิกพลิกแพลงไปได้ตามต้องการฉะนั้น

จิตฺเตน นียติ โลโก จิตฺเตน ปริกสฺสติ

สัตว์โลกอันจิตนำไป อันจิตผลักไสไป

จิตฺตสฺส เอกธมฺมสฺส สพฺเพว วสมนฺวคู

สัตว์โลกทั้งปวง ไปสู่อำนาจแห่งธรรมอย่างเดียวคือจิต

จิตฺตํ รกฺเขถ เมธาวี จิตฺตํ คุตฺตํ สุขาวหํ

เพราะเหตุนั้น ผู้มีปัญญาพึงปกครองจิต เพราะจิตที่ปกครองไว้ได้แล้ว นำมาซึ่งความสุข

สุขํ วา ยทิวา ทุกฺขํ นิยตํ กิร ลพฺภติ

ตามธรรมดา ไม่สุขก็ทุกข์อย่างใดอย่างหนึ่ง เป็นต้องได้รับแน่นอน

สุขสฺสานนฺตรํ ทุกฺขํ ทุกฺขสฺสานนฺตรํ สุขํ

เพราะว่า ต่อจากสุขก็เป็นทุกข์ และต่อจากทุกข์ก็เป็นสุข สลับกันไปเสมอ

ทุกฺขํ สุขสฺส รูเปน ปมตฺตมติวตฺตติ

ความจริง ทุกข์ทั้งนั้นพรางคนประมาทไว้ ด้วยท่วงทีคล้ายกับว่าเป็นความสุข

สุเข จ ทุกฺเข จ ภวนฺติ ตุลฺยา

ดังนั้น คนที่มีใจสงบแล้ว จึงเป็นดั่งตราชู ทั้งในยามสุขและยามทุกข์

พหู หิ ผสฺสา อหิตา หิตา จ อวิตกฺกิตา มจฺจุมุปปชฺชนฺติ

อนึ่ง ควรรู้ตัวไว้ว่า ผัสสะคือเครื่องกระทบกระทั่งมีมากมายนัก ทั้งที่ไม่เป็นประโยชน์และเป็นประโยชน์ หากไม่ไตร่ตรองให้รอบคอบ มักจะถึงความล่มจมย่อยยับ

อฑฺฒา ทลิทฺทา จ ผุสนฺติ ผสฺสํ พาโล จ ธีโร จ ตเถว ผุฏฺโฐ

ทั้งคนมั่งมีและคนยากจน ทั้งคนเขลาและคนฉลาด ต่างก็ถูกผัสสะทำนองเดียวกันทั้งนั้น

พาโล หิ พาลฺยาวธิโตว เสติ ธีโร จ โน เวธติ ผสฺสผุฏฺโฐ

แต่คนเขลา เมื่อถูกผัสสะกระทบแล้ว ก็ลงนอนซมเพราะความเขลา ฝ่ายคนฉลาดถึงต้องผัสสะกระทบแล้ว ก็ไม่มีความหวั่นไหวโยกคลอน

สโมหิตา วาปิ สุเขน มตฺตา น ปาปกมฺมญฺจ สมาจรนฺติ

วิสัยผู้รอบรู้ ย่อมไม่ลุ่มหลงมัวเมาไปตามกระแสความสุข และไม่พอใจจะสร้างสมบาปกรรมเลย

ยสฺส ปาปํ กตํ กมฺมํ กุสเลน ปิถียติ

หากว่าผู้ใดทำบาปกรรมความชั่วไว้แล้ว ละทิ้งเสียได้ด้วยกุศลกรรมคือทำความดี

โสมํ โลกํ ปภาเสติ อพฺภามุตฺโตว จนฺทิมาติ

ผู้นั้นชื่อว่าทำโลกนี้ให้สว่างไสว เหมือนพระจันทร์พ้นจากเมฆหมอกแล้ว ย่อมส่องโลกให้แจ่มกระจ่าง ฉะนั้น แล ฯ

ภาค ๘

อจฺจยนฺติ อโหรตฺตา ชีวิตํ อุปรุชฺฌติ

วันและคืนล่วงไป ๆ ชีวิตก็กระชั้นสั้นเข้าไปทุกขณะ

ทุมปฺผลาเนว ปตนฺติ มาณวา ทหรา จ วุฑฺฒา จ สรีรเภทา

มนุษย์ทั้งหลายทั้งเด็กทั้งผู้ใหญ่ ต่างก็ล่วงไป ๆ เพราะสรีระแตกสลาย เหมือนลูกไม้หล่นจากต้นผลอย ๆ ฉะนั้น

ปุพฺเพว มจฺจํ วิชหนฺติ โภคา มจฺโจ วา เต ปุพฺพตรํ ชหนฺติ

ลางทีโภคสมบัติละทิ้งคนไปก่อนบ้าง ลางทีคนละทิ้งโภคสมบัติไปก่อนบ้าง

น มิยฺยมานสฺส ภวนฺติ ตาณา น มิยฺยมานํ ธนมเนฺวติ กิญฺจิ

เมื่อถึงคราวตาย ไม่มีใครช่วยต่อต้านได้ ทรัพย์สมบัติสักสิ่งเดียว ก็ติดตามไปไม่ได้

รตฺตินฺทิวํ อปฺปมตฺโต ตวตฺเถ อตฺเถ จ ธมฺเม จ ยุตฺโต ภวสฺสุ

จงอย่าเป็นผู้ประมาทในประโยชน์ของท่านทุกวันคืน จงเป็นผู้ประกอบในประโยชน์ด้วย ในธรรมะด้วย

นกฺขตฺตํ ปฏิมาเนนฺตํ อตฺโถ พาลํ อุปจฺจคา

คนบางคนมัวแต่ถือฤกษ์ถือยามอยู่ ประโยชน์จึงล่วงเลยไปเสีย

อตฺโถ อตฺถสฺส นกฺขตฺตํ กึ กริสฺสนฺติ ตารกา

ความจริง ประโยชน์ เป็นฤกษ์ของประโยชน์อยู่ในตัวแล้ว ดาวฤกษ์ทั้งหลายจักทำอะไรได้

โย จ อุปฺปติตํ อตฺถํ น ขิปฺปมนุพุชฺฌติ

ผู้ใดไม่รู้เท่าทัน ถึงผลได้ผลเสียที่เกิดขึ้นโดยฉับพลัน

อมิตฺตวสมเนฺวติ ปจฺฉา จ อนุตปฺปติ

ผู้นั้นย่อมตกไปสู่อำนาจของศัตรู และจะเดือดร้อนในภายหลัง

นิสมฺม กรณํ เสยฺโย สติ สพฺพตฺถ ปตฺถิยา

ใคร่ครวญสวนสอบก่อนแล้วทำ จึงจะดี ควรมีสติในที่ทุกสถาน

เอตํ ภยํ มรเณ เปกฺขมาโน ปุญฺญานิ กยิราถ สุขาวหานิ

ผู้เล็งเห็นภัยในความตาย ก็ควรบำเพ็ญบุญกุศล อันจะนำผลคือความสุขมาให้

อิธ นนฺทติ เปจฺจ นนฺทติ กตปุญฺโญ อุภยตฺถ นนฺทติ

ผู้ได้บำเพ็ญบุญกุศลไว้แล้ว ย่อมบรรเทิงใจในโลกทั้งสอง คือบรรเทิงใจอยู่ในโลกนี้ ละโลกนี้ไปแล้ว ก็ย่อมไปบรรเทิงใจในโลกหน้า

ปมาทํ ภยโต ทิสฺวา อปฺปมาทญฺจ เขมโต

ผู้ที่เห็นความประมาทโดยความเป็นภัย และเห็นความไม่ประมาทโดยความปลอดภัยแล้ว

ภาเวถฏฺฐงฺคิกํ มคฺคํ เอสา พุทฺธานุสาสนี ติ

พึงบำเพ็ญอริยมรรคมีองค์ ๘ ประการเถิด นี้เป็นพระพุทธานุสาสนี แล ฯ

ภาค ๙

น โกจิธปิ ชานาติ กึ กสฺส เสฺว ภวิสฺสติ
เตน เสฺว กรณียานิ กเร อชฺเชว พุทฺธิมา

แม้ใคร ๆ ในโลกนี้ ก็รู้ไม่ได้ว่า อะไรเล่าจะเกิดขึ้นแก่ใครในวันพรุ่งนี้ เพราะเหตุฉะนั้น ผู้มีปัญญา ควรทำกิจบางอย่างซึ่งจะต้องทำในวันรุ่งขึ้น ให้เสร็จเสียแต่ในวันนี้เถิด

ปิยวากฺยปฺปทาเนน สพฺเพ ตุสฺสนฺติ ชนฺตโว
ตสฺมา ตเทว วตฺตพฺพํ วจเน กา ทลิทฺทตา

คนทั้งหลายทั้งปวงย่อมยินดี ด้วยได้รับวาจาอันไพเราะเสนาะโสต เพราะเหตุนั้น ควรกล่าวแต่วาจาอันไพเราะนั้นเถิด การกล่าวเช่นนั้น ไม่ทำให้ยากจนอะไรเลย

หตฺถสฺส ภูสนํ ทานํ สจฺจํ กณฺฐสฺส ภูสนํ
โสตสฺส ภูสนํ สตฺถํ ภูสเนหิ กึ ปโยชนํ

ทานคือการให้เป็นเครื่องประดับมือ ความสัตย์เป็นเครื่องประดับคอ วิทยาเป็นเครื่องประดับหู ประโยชน์อะไรด้วยเครื่องประดับภายนอกทั้งหลาย

ปโรปิ หิตวา พนฺธุ พนฺธุปิ อหิโต ปโร
อหิโต เทหโช พฺยาธิ หิตมารญฺญโมสธํ

แม้จะเป็นคนอื่น แต่บำเพ็ญประโยชน์ให้ ก็เหมือนเผ่าพันธุ์พวกพ้อง, แม้จะเป็นเผ่าพันธุ์พวกพ้อง แต่ไม่บำเพ็ญประโยชน์ให้ ก็เหมือนคนอื่น. ดูแต่โรคซึ่งเกิดในกายแท้ๆ ยังหาประโยชน์มิได้, ส่วนเครื่องยาแม้จะเก็บมาแต่ป่า ยังเป็นประโยชน์อย่างดี.

จินฺตนียา หิ วิปทํ อาโท เยว ปฏิกฺริยา
น ยุตฺตํ กูปขนนํ อาทิตฺเต อคฺคินา คเห

ความจริง ควรคิดแก้ไขความวิบัติเสียแต่ต้นมือ เปรียบเหมือนการขุดบ่อน้ำ ในเมื่อเรือนถูกไฟไหม้เสียแล้ว ไม่ควรเลย

ฉายมญฺญสฺส กุพฺพนฺติ ติฏฺฐนฺติ สยมาตเป
ผลานิปิ ปรตฺถาย รุกฺขา สปฺปุริสา อิว

ทำร่มเงาให้แก่ผู้อื่น ส่วนตนเองสู้ยืนกรำอยู่กลางแดด แม้ผลไม้ก็เผล็ดผลเพื่อผู้อื่น ต้นไม้ทั้งหลายจึงเปรียบเหมือนสัตบุรุษ

โกติภาโร สมตฺถานํ กึ ทูรํ วยสายินํ
โกวิเทโส สวิชฺชานํ โกปโร ปิยวาทินํ

จะทุกข์อะไรว่าเป็นภาระหนัก ในเมื่อมีความสามารถ จะเกรงอะไรว่าเป็นทางไกล ในเมื่อมีความอุตสาหะ จะกลัวอะไรว่าพลัดไปต่างถิ่น ในเมื่อมีความรู้ จะขัดข้องอะไรว่าเป็นคนอื่น ในเมื่อมีวาจาไพเราะ

ธมฺมทีปา วิหรถ โสตฺถึ คจฺฉนฺติ สุพฺพโตติ

จงมีธรรมเป็นที่พึ่งอยู่เถิด ผู้มีความประพฤติดี จะถึงความสวัสดี แล ฯ

ภาค ๑๐

อจฺจยนฺติ อโห รตฺตา สพฺเพ มจฺจุปรายนา

วันและคืนล่วงไป ๆ คนทั้งหลายต่างบ่ายหน้าหาความตายด้วยกันทุกคน

วิชฺชุลตา ยถา กาโย ตถา โภนฺโต อสารโก

ผู้เจริญทั้งหลาย ร่างกายของเรานี้มิได้มีแก่นสารมั่นคง คือไม่ปรากฏอยู่นานเท่าใด อุปมาดังสายฟ้าอันแลบออกมาแล้ว ก็พลันที่จะหายวับไปในท้องฟ้าฉะนั้น

มจฺจุนพฺภาหโต โลโก ปริกฺขิตฺโต ชราย จ

สัตวโลกนี้ ถูกมัจจุราชคอยกระหน่ำอยู่แล้ว ถูกชราล้อมประชิดไว้แล้ว

ทหรา จ มหนฺตา จ เย พาลา เย จ ปณฺฑิตา

อฑฺฒา เจว ทลิทฺทา จ สพฺเพ มจฺจุปรายนา

ทั้งเด็กและผู้ใหญ่ ทั้งคนเขลาและคนฉลาด ทั้งคนมั่งมีและคนเข็ญใจ ล้วนมีความตายดักหน้าอยู่ด้วยกันทุกคน

ธมฺมาทาสํ คเหตฺวาน ญาณทสฺสนมตฺตโน

ปจฺจเวกฺขิ อิมํ กายํ สพฺพํ สนฺตรพาหิรํ

จงเอาแว่นคือธัมมะ ได้แก่ความรู้ความเห็น ส่องดูร่างกายนี้ให้ทั่วถึง ทั้งข้างในข้างนอก

อชฺฌตฺตญฺจ พหิทฺธา จ ตุจฺโฉ กาโย อทิสฺสถ

จะเห็นว่าร่างกายนี้ว่างเปล่า ทั้งข้างในข้างนอก

กาลํ โวหํ น ชานามิ ฉนฺโน กาโล น ทิสฺสติ

เราไม่รู้เวลาตาย เวลาตายปิดบังตัวไว้ ไม่เปิดเผยโจ่งแจ้ง

สายเมเก น ทิสฺสนฺติ ปาโต ทิฏฺฐา พหู ชนา

คนเป็นจำนวนมาก ลางคนเห็นหน้ากันอยู่เมื่อตอนเช้า ครั้นตกเย็น ตายเสียแล้ว ไม่เห็นกัน

ปาโต เอเก น ทิสฺสนฺติ สายํ ทิฏฺฐา พหู ชนา
ลางคนเห็นหน้ากันอยู่เมื่อตอนเย็น ครั้นรุ่งเช้าตายเสียแล้วไม่เห็นกัน

ชาตสฺส มรณํ โหติ ชาโต ทุกฺขานิ ปสฺสติ
เมื่อเกิดมาแล้ว ก็มีแต่จะต้องตาย ยังเป็น ๆ อยู่ ก็ต้องเผชิญกับทุกข์ภัยต่าง ๆ

อนิจฺจานิ สรีรานิ วิภโว เนว สสฺสตํ
ชีวิตความเป็นอยู่ กับทั้งสมบัติมากมายบรรดามี เป็นสิ่งไม่เที่ยงแท้ไม่แน่นอน

นิจฺจํ สนฺนิหิโต มจฺจุ กตฺตพฺโพ ธมฺมสงฺคโห
ความตายที่ใกล้เข้ามาเสมอ ทุก ๆ ระยะลมหายใจเข้าออก เป็นของเที่ยงแท้แน่นอน จึงควรที่จะรวบรวมกุศลธรรมความดีไว้ในใจ

สุกตํ ทุกฺกฏํ เจว คจฺฉนฺตมนุคจฺฉติ
กุศล อกุศลที่บุคคลทำไว้เท่านั้นแล ย่อมติดตามไปด้วย เหมือนเงาติดตามตัวไป ฉะนั้น แล ฯ

ภาค ๑๑

ยถาปิ เสลา วิปุลา นภํ อาหจฺจ ปพฺพตา
สมนฺตา อนุปริเยยฺยุํ นิปฺโปเถนฺตา จตุทฺทิสา
ภูเขาหินทึบสูงจดท้องฟ้า กลิ้งบดสรรพสัตว์มาโดยรอบทั้ง ๔ ทิศ แม้ฉันใด

เอวํ ชรา จ มจฺจุ จ อธิวตฺตนฺติ ปาณิโน
ความแก่และความตายก็ฉันนั้น ย่อมครอบงำย่ำยีทั่วทุกคนหมด

ขตฺติเย พฺราหฺมเณ เวสฺเส สุทฺเท จณฺฑาลปุกฺกุเส
น กิญฺจิ ปริวชฺเชติ สพฺพเมวาภิมทฺทติ
เป็นกษัตริย์ก็ตาม เป็นพราหมณ์ เป็นพลเรือนก็ตาม เป็นคนทำนาค้าขายหรือเป็นกรรมกรก็ตาม มัจจุราชมิได้เว้นใคร ๆ ไว้ให้หลงเหลือ ย่อมย่ำยีทั่วทุกคนหมด

น ตตฺถ หตฺถีนํ ภูมิ น รถานํ น ปตฺติยา
น จาปิ มนฺตยุทฺเธน สกฺกา เชตุํ ธเนน วา

กองทัพช้างทั้งหลาย ย่อมไม่มีในชราและมรณะนั้น กองพลรถและพลเดินเท้าทั้งหลายก็หามีไม่ ถึงกระนั้น ใคร ๆ ก็ไม่อาจเพื่อจะเอาชนะชราและมรณะนั้นได้ด้วยการสู้รบ ด้วยเวทมนต์ หรือด้วยทรัพย์สินเงินทอง

ตสฺมา หิ ปณฺฑิโต โปโส สมฺปสฺสํ อตฺถมตฺตโน
พุทฺเธ ธมฺเม จ สงฺเฆ จ ธีโร สทฺธํ นิเวสเย

เพราะเหตุนั้นแล บัณฑิตผู้ทรงปัญญา เมื่อมาพิจารณาเห็นประโยชน์แห่งตน จึงปลูกความเชื่อความเลื่อมใส ไว้ในพระพุทธ พระธรรม และพระสงฆ์

โย ธมฺมจารี กาเยน วาจาย อุท เจตสา
อิเธว นํ ปสํสนฺติ เปจฺจ สคฺเค ปโมทติ

ผู้ที่มีปกติประพฤติธรรม พร้อมด้วยกายวาจาและใจ บัณฑิตทั้งหลาย ย่อมยกย่องสรรเสริญในโลกนี้ทีเดียว ผู้นั้นละโลกนี้ไปแล้ว ก็ย่อมไปบรรเทิงในสวรรค์

ยสฺส สทฺธา ตถาคเต อจลา สุปติฏฺฐิตา
สีลญฺจ ยสฺส กลฺยาณํ อริยกนฺตํ ปสํสิตํ

สัทธาความเชื่อของบุคคลใด ตั้งมั่นไม่หวั่นไหวในพระตถาคตเจ้า อนึ่งศีลของบุคคลใด ดีงามเป็นที่น่ายินดีแห่งพระอริยเจ้า อันพระอริยเจ้าสรรเสริญแล้ว

สงฺเฆ ปสาโท ยสฺสตฺถิ อุชุภูตญฺจ ทสฺสนํ
อทลิทฺโทติ ตํ อาหุ อโมฆนฺตสฺส ชีวิตํ

อนึ่ง ความเลื่อมใสในพระสงฆ์มีอยู่แก่บุคคลใด และความเห็นของบุคคลใด ถูกต้องตามทำนองคลองธรรม บัณฑิตทั้งหลายย่อมเรียกผู้นั้นว่า เป็นผู้ไม่ยากจน ความเป็นอยู่ของผู้นั้น ไม่ว่างเปล่าจากประโยชน์

ตสฺมา สทฺธญฺจ สีลญฺจ ปสาทํ ธมฺมทสฺสนํ
อนุยุญฺเชถ เมธาวี สรํ พุทฺธานสาสนนฺติ

เพราะเหตุฉะนั้น ผู้มีปัญญา เมื่อมาระลึกถึงคำสอนของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย พึงประกอบความเชื่อความเลื่อมใสให้มั่น หมั่นพิจารณาศีลธรรมไว้เนือง ๆ ฉะนี้ แล ฯ

ภาค ๑๒

อปฺปกญฺจิทํ ชีวิตมาหุ ธีรา อสฺสสฺสตํ วิปริณามธมฺมํ

นักปราชญ์ทั้งหลายกล่าวว่า ชีวิตนี้ช่างน้อยยิ่งนัก ไม่ยืนยงคงที่ มีแต่ความแปรปรวนไปเป็นธรรมดา

น ทีฆมายุํ ลภเต ธเนน น จาปิ วิตฺเตน ชรํ วิหนฺติ

ไม่มีใครที่จะได้อายุยืนยาว เพราะทรัพย์สินเงินทอง ไม่มีใครที่จะล่วงพ้นความชราไปได้ เพราะสมบัติพัสดุสถาน

น มิยฺยมานํ ธนมเนฺวติ กิญฺจิ ปุตฺตา จ ทารา จ ธนญฺจ รฏฺฐํ

ทรัพย์สินสักอย่างหนึ่ง ก็มิได้ติดตามผู้ตายไป บุตรภรรยาสมบัติถิ่นฐานก็เช่นเดียวกัน หาติดตามไปด้วยไม่

ทายาทกา ตสฺส ธนํ หรนฺติ สตฺโต ปน คจฺฉติ เยน กมฺมํ

ใครเป็นทายาทผู้รับมรดก ก็นำทรัพย์สมบัติของเขาไปจัดการกันตามเรื่อง ส่วนท่านผู้ตาย ก็ไปตามคติกรรมที่ทำไว้

กมฺมสฺสกา เส ปุถุ สพฺพสตฺตา น กมฺมุนา กิญฺจนโมฆมตฺถิ

สรรพสัตว์ทั้งหลาย ล้วนมีกรรมเป็นของ ๆ ตน กรรมอะไร ๆ ที่ใครทำเข้า ซึ่งจะไร้ผลเป็นไม่มี

กลฺยาณการี กลฺยาณํ ปาปการี จ ปาปกํ

คนทำดีย่อมได้รับผลดี ฝ่ายคนทำชั่ว ก็ย่อมได้ประสพผลชั่ว

มาสฺสุ ตฺวํ อกริ ปาปํ ยนฺตํ ปจฺฉา กตํ ตเป

ท่านอย่าได้ทำบาปกรรมความชั่วเลย เพราะทำเข้าแล้ว จะต้องเดือดร้อนในภายหลัง

อชฺเชว กิจฺจมาตปฺปํ โก ชญฺญา มรณํ สุเว

ควรรีบพยายามทำกิจที่ควรทำเสียในวันนี้นี่แหละ เพราะใครจะล่วงรู้ได้ว่า จะตายวันนี้พรุ่งนี้

น หิ โน สงฺครนฺเตน มหาเสเนน มจฺจุนา

เราจะขอผัดผ่อนต่อมฤตยุราช ผู้มีพยุหแสนยากรอย่างคับคั่งนั้น เป็นอันไม่ได้แน่นอน

อปฺปมตฺโต ปมตฺเตสุ สุตฺเตสุ พหุชาคโร
อพลสฺสํว สีฆสฺโส หิตฺวา ยาติ สุเมธโส

ผู้มีปัญญาหลักแหลม เมื่อคนอื่น ๆ พากันประมาทมัวเมาอยู่ ก็มิได้พลอยประมาทมัวเมากับเขาด้วย ในขณะที่คนอื่น ๆ พากันหลับไหล ก็กลับเป็นคนตื่นอยู่เสมอ เมื่อเป็นเช่นนี้ ก็ย่อมจะฉวยโอกาสปล่อยคนปัญญาทรามไว้เบื้องหลัง แล้วขึ้นหน้าเลยไปเสีย ทำนองเดียวกับม้าที่มีฝีเท้าเร็ว ย่อมทิ้งม้าที่ถอยกำลังไว้เบื้องหลังฉะนั้น

มตฺตาสุขปริจฺจาคา ปสฺเส เจ วิปุลํ สุขํ

ผู้มีปัญญา เล็งเห็นสุขอันไพบูลย์กว้างขวาง เพราะยอมเสียสละสุขส่วนน้อย

จเช มตฺตา สุขํ ธีโร สมฺปสฺสํ วิปุลํ สุขนฺติ

ก็พึงสละสุขส่วนน้อยนั้นเสีย จึงจะได้ประสพสุขอันไพบูลย์ แล ฯ

ภาค ๑๓

อนิมิตฺตมนญฺญาตํ มจฺจานํ อิธ ชีวิตํ

ชีวิตของคนทั้งหลายในโลกนี้ ไม่มีเครื่องกำหนดหมาย ทราบไม่ได้ว่า เมื่อไรจะเป็นอย่างไรแน่

กสิรญฺจ ปริตฺตญฺจ ตญฺจ ทุกฺเขน สํยุตํ

ที่เป็นอยู่ได้ก็แสนยากเข็ญ ซ้ำเป็นอยู่ได้น้อยวัน ไหนยังจะยุ่งกับเรื่องสุขเรื่องทุกข์อีกเล่า

น สนฺติ ปุตฺตา ตาณาย น ปิตา นปิ พนฺธวา

บุตรธิดาก็ดี บิดามารดาก็ดี พวกพ้องก็ดี เป็นไม่มีใครช่วยใครได้ตลอดไป

อนฺตเกนาธิปนฺนสฺส นตฺถิ ญาตีสุ ตาณตา

เมื่อถึงที่ตายแน่แล้ว พวกญาติพี่น้องก็หมดทางช่วยเหลือ

น จาปิ มนฺตยุทฺเธน สกฺกา เชตุํ ธเนน วา

มิใยจะใช้คาถาอาคมเสกเป่า ใช้ยุทธวิธีหรือทรัพย์สินไถ่แทนตัวไว้ ก็เอาชนะความตายไม่ได้แน่นอน

อตฺตา หเว ชิตํ เสยฺโย ยา จายํ อิตรา ปชา

ชนะตัวของตัวเองนั่นแหละ เป็นดีกว่าชนะคนอื่นและสิ่งอื่นทั้งหมด

เอกญฺจ เชยฺยมตฺตานํ ส เว สงฺคามชุตฺตโม

เมื่อเอาชนะตัวเองเสียได้เพียงคนเดียว ก็ชื่อว่าเป็นยอดขุนพลในสงครามธรรมชาติ

น ตํ ชิตํ สาธุ ชิตํ ยํ ชิตํ อวชียติ

เมื่อพูดถึงเรื่องชนะ ๆ ชนะอะไรก็ตาม ถ้ายังกลับแพ้ได้อีก จะเอาดีที่ตรงไหนเป็นไม่ได้

ตํ โข ชิตํ สาธุ ชิตํ ยํ ชิตํ นาวชียติ

ส่วนที่ชนะแล้ว ไม่หวนกลับมาแพ้อีกนั่นแหละ เป็นการชนะอย่างเลิศแล้ว

อตฺตา หิ อตฺตโน นาโถ โก หิ นาโถ ปโร สิยา

เพราะเหตุนั้น ที่พึ่งของตน ก็คือตัวของตัวเอง ใครจะพึ่งใครได้ร่ำไป

อตฺตทตฺถํ ปรตฺเถน พหุนาปิ น หาปเย

อย่าลืมหน้าที่ของตนเสีย โดยเห็นแก่หน้าที่ของผู้อื่น แม้มากเท่าไรก็ตาม

อตฺตทตฺถมภิญฺญาย สทตฺถปฺปสุโต สิยา

เมื่อรู้จักราคาหน้าที่ของตนแล้ว จงใส่ใจเฉพาะหน้าที่ของตนไปก่อนเถิด แล้วจึงบำเพ็ญประโยชน์ผู้อื่นต่อไป

สพฺพตฺถ อตฺถํ ชาเนยฺย ตํ คณฺเห ยทปณฺณกํ

(และเพื่อไม่ต้องเป็นคนเงอะงม) จึงควรรู้เรื่องราวของสิ่งทั้งปวงไว้ แต่ต้องเลือกหยิบฉวยเอา เฉพาะสิ่งที่ไม่มีทางเสื่อมเสียเท่านั้น

กาเยน สํวุตา ธีรา อโถ วาจาย สํวุตา
มนสา สํวุตา ธีรา เต เว สุปริสํวุตาติ

ธีรชนทั้งหลาย สังวรดีแล้วด้วยกาย สังวรดีแล้วด้วยวาจา สังวรดีแล้วด้วยใจ ธีรชนเหล่านั้นแล ได้ชื่อว่าสังวร รอบคอบดีแล้ว แล ฯ

ภาค ๑๔

พฺรหฺมาติ มาตาปิตโร ปุพฺพาจริยาติ วุจฺจเร

ท่านกล่าวยกย่องมารดาบิดา ว่าเป็นพรหม เป็นบุรพาจารย์

อาหุเนยฺยา จ ปุตฺตานํ ปชาย อนุกมฺปกา

เป็นผู้ควรแก่การสักการะบูชาของบุตร และเป็นผู้อนุเคราะห์ประชาคือบุตร

ปุพฺเพ รสทที่ โคตฺตี มาตา ปุญฺญูปสญฺหิตา

ในเบื้องต้น มารดาเป็นผู้ให้น้ำนม บิดาเป็นผู้ปกป้องรักษา จึงเป็นที่ตั้งแห่งบุญกุศล

ถนกฺขีเรน คีเตน องฺคปาวุรเณน จ
โรทนฺตํ ปุตฺตํ โตเสติ โตเสนฺติ เตน วุจฺจติ

ยามเมื่อบุตรร้องไห้ตามวิสัยของทารก มารดาบิดาก็ปลอบโยนให้ชื่นบาน ด้วยการให้ดื่มน้ำนมบ้าง เห่กล่อมบ้าง อุ้มประทับไว้กับทรวงบ้าง เหตุนั้นท่านจึงได้ชื่อว่าผู้ปลอบประโลมบุตร

ตโต วาตาตเป โฆเร มมฺมํ กตฺวา อุทิกฺขติ
ทารกํ อปฺปชานนฺตํ โปเสนฺติ เตน วุจฺจติ

เมื่อบุตรยังเป็นเด็กเล็กไม่รู้เดียงสา มารดาบิดาก็เป็นห่วงเป็นใยใจจดจ่ออยู่กับบุตร คอยดูแลป้องกัน แม้กระทั่งบุตรเล่นอยู่กลางลมกลางแดดกล้า เหตุนั้นท่านจึงได้ชื่อว่าผู้ถนอมกล่อมเกลี้ยงเลี้ยงดูบุตร

เอวํ ปุตฺต อทุํ ปุตฺต อิติ มาตา วิหญฺญติ

มารดาบิดาต้องเป็นกังวลยุ่งยากต่าง ๆ ด้วยการที่ต้องคอยแนะนำพร่ำสอนว่า อย่างนี้นะลูก อย่างนั้นนะลูกนะ

ปมตฺตํ ปรทาเรสุ นิสฺสีเว ปตฺตโยพฺพเน
สายํ ปุตฺตํ อนายนฺตํ อิติ มาตา วิหญฺญติ

ยิ่งเมื่อบุตรรุ่นเจริญวัย มัวหลงไหลใฝ่ฝันในปรทารกรรม จนเย็นย่ำค่ำมืดแล้วก็ยังไม่กลับบ้าน ท่านก็ตั้งแต่จะร้อนใจ ฟูมฟายน้ำตาคอยหาบุตรอยู่

เอวํ กิจฺฉาภโต โปโส มาตุ อปริจารโก

ท่านเลี้ยงดูมาด้วยแสนลำบากยากเข็ญถึงปานนี้แล้ว บุตรคนใดไม่สนองพระคุณท่าน

มาตริ มิจฺฉา จริตฺวาน นิรยํ อุปปชฺชติ

บุตรคนนั้นก็ชื่อว่าประพฤติผิดในท่าน ย่อมจะเข้าถึงฐานะอันหาความเจริญมิได้เลย

ตสฺมา สนฺโต สปฺปุริสา กตญฺญู กตเวทิโน

เพราะเหตุนั้น บุตรผู้เป็นสัตบุรุษคนดีทั้งหลาย พึงเป็นผู้กตัญญูกตเวที

ภรนฺติ มาตาปีตโร ปุพฺเพ กตมนุสฺสรํ

เมื่อระลึกถึงอุปการะคุณ ที่มารดาบิดาได้ทำไว้ในปางก่อน ก็ต้องทะนุบำรุงเลี้ยงดูท่าน

กโรนฺติ เนสํ กิจฺจานิ ยถาตํ ปุพฺพการินํ

ช่วยทำกิจของท่านทั้งสอง ตามทำนองที่ท่านได้ให้แก่เรา

เปตานํ ทกฺขิณํ ทชฺชา ปุพฺเพ กตมนุสฺสรํ

เมื่อท่านล่วงลับไปแล้ว คิดถึงพระเดชพระคุณแต่เก่าก่อนขึ้นมา ก็พึงทำบุญอุทิศส่วนบุญกุศลไปให้ท่าน

ปุญฺญานิ ปรโลกสฺมึ ปติฏฺฐา โหนฺติ ปาณินนฺติ

เพราะว่าบุญกุศลทั้งหลาย ย่อมเป็นที่พึ่งอาศัยของปวงชนได้ ทั้งในโลกนี้และโลกหน้า แล ฯ

ภาค ๑๕

โย ปุพฺเพ กตกลฺยาโณ อกา โลเก สุทุกฺกรํ

ผู้ใดได้ทำอุปการคุณไว้ก่อนแล้ว ผู้นั้นชื่อว่าทำกิจที่ทำได้ยากในโลก

ปจฺฉา กยิรา น วา กยิรา อจฺจนฺตํ ปูชนารโห

ต่อมาภายหลัง จะทำให้อีก หรือไม่ทำก็ตาม ก็เป็นผู้ควรบูชาเป็นที่สุด

โย ปุพฺเพ กตกลฺยาโณ กตตฺโถ มนุพุชฺฌติ

ผู้ใดได้รับความดี ได้รับประโยชน์ที่ท่านทำไว้ก่อนแล้ว มารู้จักบุญคุณท่าน

อตฺถา ตสฺส ปวฑฺฒนฺติ เย โหนฺติ อภิปตฺถิตา

ประโยชน์และคุณความดีทั้งหลาย อันเป็นสิ่งที่ปรารถนาของผู้นั้น ย่อมจำเริญยิ่ง

น ตสฺส วุฑฺฒิ กุสลปฺปสฏฺฐา โย วุฑฺฒมาโน ฆสเต ปติฏฺฐํ

ส่วนผู้ใดจำเริญขึ้นแล้ว กลับทำลายที่พึ่งเสีย ความเจริญของผู้นั้น ท่านผู้ฉลาด ไม่สรรเสริญเลย

ยานิ กโรติ ปุริโส ตานิ อตฺตนิ ปสฺสติ

บุคคลทำสิ่งใด ๆ ไว้ ย่อมเห็นสิ่งนั้น ๆ ได้ในตนเอง

อุโภ ปุญฺญญฺจ ปาปญฺจ ยํ มจฺโจ กุรุเต อิธ

บุคคลทำกรรมใดไว้ในโลกนี้ จะเป็นบุญหรือบาปก็ตาม

ตญฺหิ ตสฺส สกํ โหติ ตญฺจ อาทาย คจฺฉติ

กรรมนั้นแหละ ย่อมเป็นสมบัติของเขา ทั้งเขาจะต้องพาเอากรรมนั้นไปด้วย

อตฺตนา กุรุเต ลกฺขึ อลกฺขึ กุรุตตฺตนา

จะทำดีก็ด้วยตน จะทำชั่วก็ด้วยตน

น หิ ลกฺขึ อลกฺขึ วา อญฺโญ อญฺญสฺส การโก

คนหนึ่ง หาใช่ผู้ทำความดีหรือความชั่วสำหรับอีกคนหนึ่งไม่

กลฺยาณการี กลฺยาณํ ปาปการี จ ปาปกํ

คนทำดีย่อมได้ดี และคนทำชั่วย่อมได้ชั่ว

ยาทิสํ วปเต พีชํ ตาทิสํ รูหเต ผลํ

ฉันเดียวกับคนหว่านพืชเช่นใดไว้ ผลเช่นนั้นก็ย่อมงอกเงยขึ้น

นิสมฺม กรณํ เสยฺโย เสยฺโย นิสมฺม สทฺธนํ

พิจารณาเสียก่อนแล้วจึงทำดีกว่า ใคร่ครวญเสียก่อนแล้วจึงเชื่อดีกว่า

กร ปุญฺญมโหรตฺตํ สร นิจฺจมนิจฺจตํ

ครั้นแล้ว ท่านจงหมั่นทำบุญคือความดีทั้งกลางวันกลางคืน และจงหมั่นระลึกถึงความที่สังขารเป็นของไม่เที่ยง เป็นนิจเถิด

ยโต ยโต สมฺมสติ ขนฺธานํ อุทยพฺพยํ

เมื่อใด บุคคลพิจารณาอยู่ซึ่งความเกิดขึ้นและความเสื่อมไป แห่งเบญจขันธ์ทั้งหลาย

ลภติ ปีติปาโมชฺชํ อมตํ ตํ วิชานตํ ติ

เมื่อนั้น ย่อมได้ปีติและปราโมทย์ การได้ปีติและปราโมทย์นั้น เป็นอมตธรรมของบรรดาท่านผู้รู้แจ้ง แล ฯ

พิมพ์ที่ ร.พ. บริษัท คณะช่าง จำกัด ถนนอุนากรรณ์ พระนคร
นายอนันต์ แสงเถกิง ผู้พิมพ์ผู้โฆษณา ๒๕๐๘

อภินันทนาการ
จาก
พลเรือเอก อดุล ตุลยานนท์